

UDK 930.2:003.071 (497.6 Sarajevo) "00/05"
Izvorni naučni rad

INSCRIPTIONES LATINARVM SARAEVONENSIS **(sa kraćim pregledom naseobinske kulture u antičko doba)** – doprinos historiji sarajevskog prostora u antičko doba –

SALMEDIN MESIHOVIĆ

Odsjek za historiju, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

U antičkom periodu (I – VI. st. n. e.) današnje sarajevsko područje je kontinuirano nastavilo naseobinsku kulturu još iz prapovijesti i protohistorije, ali u novim uvjetima kulturizacije u duhu mediteranske civilizacije i procesa romanizacije. O tome najbolje svjedočanstvo pružaju do danas pronađeni epigrafski spomenici na području Sarajeva. Na njima, te na bogatim nalazima rimskog novca se očituje dinamičan društveni, politički i ekonomski život antičke populacije na sarajevskom prostoru. Gentilna imena sa natpisa otkrivaju da je ta antička, rimska populacija poglavito ilirsko – dezičijatskog porijekla, uključujući i municipalnu elitu. Istovremeno natpisi, uz do danas evidentirane tragove materijalne kulture pokazuju značenje sarajevskog područja u okviru tadašnje provincije Dalmacije. U skladu sa tim u radu se prezentira i popis lokaliteta sa nalazima iz antičkog perioda, uz popis i gradinskih naselja.

Ključne riječi: epigrafski spomenici, Sarajevo, *Aquae S...*, romanizacija, respublica, municipij

Preduvjeti antičke naseobinske kulture na sarajevskom području

Sudeći po sačuvanoj izvornoj građi (pisana-literarna i epigrafska, materijalna kultura pa i filološko-lingvistički relikti i određeni vidovi tradicijskog sjećanja), sarajevsko područje je u svojoj antičkoj fazi imalo vrlo izraženu i intenzivnu naseobinsku kulturu. Ta kultura nije nastala ex nihilo niti je samo

producirana uspostavom rimske vlasti i uvođenjem načina života u mediteranskom grčko-rimskom stilu. Pored nesumnjivih i presudnih utjecaja (na oblikovanje antičke naseobinske kulture) koje su imali impulsi razvijene grčko-rimske civilizacije, ona je imala i određenu uzročno-posljedičnu vezu i sa prethodnim razdobljima.

Sarajevsko područje ima dugi i značajni kontinuitet postojanja funkcionalne naseobinske kulture. Najranije prebivanje ljudi, u ovom naseobinskom kontinuumu na sarajevskom području, moglo bi se povezati sa povlačenjem posljednjeg ledenog doba kada su zapadnobalkanske populacije bile prisiljene, uslijed povećanja nivoa mora, da se povlače prema unutrašnjosti od leda i snijega oslobođenim bosanskim brdsko-planinskim zonama. Sada je čovjeku iz posljednjih faza paleolitika bilo omogućeno da se preko prijevoja probije i u udoline, polja i ravnice, kao i da mu rijeke služe kao komunikacijski putokaz. Te prve zapadnobalkanske skupine su nesumnjivo shvatile sve mogućnosti koje za njihovu lovačko-sakupljačku privredu pruža sarajevsko područje na kome se na jednom relativno malom prostoru nalaze i visoke planine, i plodna polja i riječne doline koje su vodile u svim pravcima. Na lokalitetu pećina Bijambare (Kamenica-Navići, Ilijaš) i pripećak Ruda Glavica (Trnovo) evidentirani su nalazi koji sugeriraju da su ove pećine mogle služiti kao nastambe paleolitičkih ljudi u mlađim fazama starijeg kamenog doba.¹

Milenijumima kasnije u periodu neolitika naseobinska kultura sarajevskog područja već ima izgrađenu fizionomiju zasnovanu na poljoprivrednom gospodarstvu. Takva naselja su već respektabilne veličine i bila su i gravitacione tačke jednog šireg područja (Butmirska kultura).² U prvom redu u obzir dolazi veliko i respektabilno neolitičko naselje u Butmiru, pa možda i naselje u Naklu kod Vojkovića koje bi se možda moglo datirati i u eneolitik. Prebivanje neolitičara je potvrđeno i u Marinkovoj pećini kod Mokrog.³ Gravitaciona tačka naseobinskog kompleksa u neolitiku kojim dominira Butmirska kultura se nalazi u zapadnim, ravničarskim zonama sarajevskog područja i vezana je za riječne tokove, koji su odgovarali privrednim potrebama i mogućnostima

¹ Malez, 1968, 159-191; Basler, 1981, 8-9; Mulaomerović, 1984, 1-10.

² Radimsky - Hörnes, 1895; Fiala - Hörnes, 1898; Benac, 1952; Isto, 1979.

³ Fiala 1892 A, 237-240.

neolitskog čovjeka.⁴ U tome periodu dominira naseljenost u istočnim i centralnim dijelovima Sarajeva, dok su zapadni predjeli sarajevskog polja vjerovatno bili periferija.

U starijem željeznom dobu istočni dijelovi sarajevskog područja su bili granični prostori Glasinačke kulture starijeg željeznog doba (čiji su nosioci bili Autarijati)⁵ na istoku i Srednjobosanske kulturne grupe na zapadu. Vjerovatno od kraja IV. ili početka III. st. p. n. e. sarajevsko područje je bilo sastavni dio tada nezavisne dezitijatske politije. Sarajevsko područje je vjerovatno imalo prilično značenje za ilirske Dezitijate, ne samo kao njihovo istočno granično područje i komunikaciono čvorište, nego i kao privredni i populacioni potencijal. Samim tim je ono moralo imati i određenu religioznu, društvenu, kulturnu pa i političku važnost za Dezitijate.⁶

Antičko "Sarajevo"

U sastavu dezitijatske politije, sarajevsko područje je dočekalo i pojavu rimske oružane sile koju je predvodio Oktavijan 33. god. p. n. e. Ipak, Rimljani su konačno pacifizirali sarajevski prostor u isto vrijeme kada i ostatak Zapadnog Balkana tek nakon ugušenja Velikog Ilirskog ustanka od 6. do 9. god. n. e.⁷ Od tada pa sve do rušilačke avarsko-slavenske najezde početkom VII. st. može se smatrati da u različitim kvalitativnim i kvantitativnim fazama traje antički period. U tome periodu sarajevsko područje, zajedno sa ostatkom Zapadnog Balkana presudno se povezuje sa mediteranskim svijetom i postaje sastavni dio grčko-rimske civilizacije. Ipak to prodiranje mediteranskog načina života je postupno i traje decenijama. Dezitijatska politija, sada u formi zavisne peregrinske *civitas*, postoji i dalje. Populaciona osnova stanovništva

⁴ O naseobinskom kompleksu Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar Fiala, 1889, 92-93; Isto, 1890, 212-220; Isto, 1891, 424-431; Isto, 1894, 107-140; Isto, 1895, 123-137; Isto, 1896, 97-107; Ćurčić, 1908, 364-365; Sergejevski, 1947, 39-40; Čović, 1976, 75, 78, 98; 193-194; Isto, 1976 A, 105-115+Tbl.I-III; Isto, 1983, 170-182; Isto, 1983 A; Isto, 1983 B, 390-412; Isto, 1987; Sakellarakis-Marić, 1975, 153-156; *Arheološki leksikon BiH*, Tom III, 1988, 42; Mesihović, 2007, 941 – 988.

⁵ O Autarijatima v. Mesihović, 2007 A.

⁶ O Dezitijatima, romanizaciji i municipalnoj organizaciji Gornje Bosne, kasnoj antici na istom prostoru v. Mesihović, 2007.

⁷ O Velikom Ilirskom ustanku v. Mesihović, 2007, 314-617.

uglavnom je ista ili slična kao u vremenu nezavisnosti. Po Pliniju Starijem Dezitijati, odnosno njihova peregrinska *civitas*, sačinjeni su od 103 dekurije.⁸ Plinijev podatak je vjerojatno bio rezultat oficijelnog rimskog popisa, možda za Neronove vladavine (54-68. god. n. e.). Ove dekurije su možda bile direktni potomak unutarne društvene strukture dezitijatskog naroda prije Velikog Ilirskog ustanka od 6. do 9. god. n. e. U tom slučaju bi među tih 103 dekurije sredinom I. st. n. e. bilo i onih koje su situirane upravo na sarajevskom području. Tako je i logično pretpostaviti da su i neke od sarajevskih gradina koje postoje u protohistoriji bile sudbinski i naseobinski vezane i sa pojedinim dezitijatskim dekurijama. Ako bi se HE[... ?]ASTEL[... ?] DAESITIATIVM -- *He(dum) castellum Daesitiatum* (odnosno dezitijatsko gradinsko naselje) – ubicirao u sarajevsko područje, onda bi i jedan od solinskih natpisa na kojima se spominju rimske ceste (izgrađene za vrijeme uprave legata P. Kornelija Dolabele) možda u sebi sadržavao informacije o antičkom Sarajevu.⁹

Probijanje rimskih cesta u unutrašnjost Zapadnog Balkana za vrijeme namjesnika Publija Kornelija Dolabele (14-20/21. god. n. e.) je bio prvi bitniji korak ka otpočinjanju kulturizacije u mediteranskom stilu Gornje Bosne, ali i njenom definitivnom inkorporiranju u svijet kojim se vladalo iz Rima. Jedan od Dolabelinih puteva je sigurno ulazio u sarajevsko polje. Komunikacije su inače imale veliku važnost jer je sarajevsko područje bilo čvorište dva pravca: 1. onoga koji se pružao od jadranske obale prema srednjem Podunavlju i 2. onoga koji je dolazio sa istoka, sa središnjeg Balkana. Već na samom početku drugog razdoblja rimske vladavine (nakon 9. god. n. e.) u sarajevsko područje su ulazili novoizgrađeni rimski putevi. Sa juga je u sarajevsko područje preko prijelaza Ivan ulazila rimska cesta koja je išla od Narone preko doline Neretve i istočne Hercegovine. Sa sjevera je u sarajevsko područje ulazila cesta koja je išla od Salone preko dalmatinske zagore, jugozapadne Bosne i središnje Bosne. Kasnije je vjerojatno izgrađen i put koji je išao od Delminijuma po horizontalnoj liniji prema sarajevskom području. I sve te ceste su se spajale u sarajevskom polju, moguće negdje u ili oko samog središta *Aquae S...* Ovaj jedinstveni pravac se na samom istočnom kraju sarajevskog polja (u blizini

⁸ *Plin. NH III, 143.*

⁹ 1. *CIL III 3201=10159+3198, b=10156, b; CIL III 3198, a=10156, a+3200; O solinskim natpisima i Dolabeli v. i Bojanovski, 1974; O ubikaciji u sarajevsko područje Mesihović, 2007, 941-988.*

današnje Vijećnice u Sarajevu) račvao na dva dijela, i to jedan koji se dalje pružao prema Argentariji i dalje prema Sirmijumu i drugi koji se pružao duž srednjeg toka rijeke Prače i odatle ulazio u putnu mrežu Gornjeg Podrinja i dalje prema jugozapadnoj Srbiji, odnosno središnjem Balkanu.¹⁰ Saobraćajno značenje po prirodi stvari povećava i ekonomsko značenje, i to ne samo kao zaleđe rudarskih zona nego i kao područje sa iznimnom trgovačkom aktivnosti.

Decenije nakon završetka Ustanka su i vrijeme kada se drastično mijenja i fizionomija naselja i naseobina u Gornjoj Bosni, pa i sarajevskom području kao njegovom sastavnom dijelu. Tip gradinskih naselja nestaje, a naselja se ponovo premještaju u ravničarske zone. Tek se samo pojedine gradine iz vojno-strateških razloga transformiraju u garnizone. Sarajevsko polje, posebno njegovi zapadni dijelovi pružaju i dobre mogućnosti za intenzivnije bavljenje zemljoradnjom, a okolne i obližnje planine za stočarstvo. Naravno tu su u susjedstvu i rudarske zone u fojničko-kiseljačkoj i vareškoj oblasti. I sarajevsko područje je ulazilo u sastav dezitijatske politije (u rimsko doba peregrinske *civitas*) koja je spadala u jednu od najvažnijih ilirskih *civitates* u rimsko doba. Kao što se iz svega navedenog vidi sarajevsko područje pružalo je dosta preduvjeta da se na njemu u rimsko doba razvije značajnija naseobinska aglomeracija sa upravno-administrativnim središtem. Pored toga i sumporna vrela na Ilidži su vjerojatno bila korištena od domorodačke populacije i prije Rimljana. I gotovo sigurno je na ovim temeljima u rimsko doba započelo i podizanje naselja pored sumpornih vrela po uzusu mediteranske grčko-rimske civilizacije, a uz njega i čitav niz satelitskih naseobina (manjih naselja, sela, vila, putnih i poštanskih stanica, tabora i garnizona). Sa početkom III. st. n. e. i nestankom

¹⁰ Ako nema čvršćih tragova za detekciju rimskih puteva na terenu (ostaci puta, miljokazi), onda bi položaj i međusobni odnos pojedinih značajnijih nalazišta antičke građevinske djelatnosti mogao biti dobar pokazatelj kuda bi se možda mogli pružati rimski putevi. Na osnovi koncentracije nalaza mogu se izvući zaključci da je rimski put iz Salone koji je išao preko središnje Bosne u Akvis ulazio prateći uzvodno tok rijeke Bosne. Put iz Narone koji je prelazi Ivan u Akvis je ulazio slijedeći tok Zujevine. U Akvis je možda ulazio i put koji je dolazio iz područja srednje Lepenice. Iz Akvisa je izlazila glavna komunikacija koja je prolazila kroz naselje na prostoru centralnog Sarajeva i išla do račvanja u blizini današnje Vijećnice. Možda je postojao i put koji je iz Akvisa išao pravcem doline Željeznice. O ovome v. Mesihović, 2007, 972-976.

dezitijatske *civitas*,¹¹ i sarajevski prostor je u potpunosti pokriven municipalnom organizacijom i to njenom jedinicom *Aquae S...* (sa urbanim i upravnim središtem na prostoru današnje Ilidže).¹² Čitavo sarajevsko područje je u toku III. st. n. e. bilo premreženo izraženom naseobinskom kulturom življenja. III. i IV. st. n. e. je i vrijeme punog razvitka antičke civilizacije u mediteranskom stilu, a njen zenit vjerojatno predstavlja doba vladavine Dioklecijana (284-305. god. n. e.). U kasnoj antici, nakon bitke kod Hadrijanopolja 378. god. pa u toku V. st. i sarajevsko područje proživljava sličnu sudbinu kao i ostatak provincije Dalmacije. Krajem V. st. n. e. pa sve do Justinijanove rekonkviste, odnosno do 535/6. god. kada su romejske trupe preuzele kontrolu nad Dalmacijom i Ilirikom, trajalo je doba obnove antičke civilizacije pod vladavinom ostrogotske dinastije Amala.¹³ Za razliku od prve polovice VI. st. za romejske vladavine dolazi novo doba neizvjesnosti i nesigurnosti.¹⁴ Sa početkom VII. st.

¹¹ Najviše uslijed primjene Karakaline konstitucije 212. god. n. e. kojom se rimsko građanstvo dodjeljuje slobodnom dijelu stanovništva Države. Time se i zvanično dovršava proces zakonske romanizacije ovog prostora koja je započela još dva stoljeća ranije.

¹² O *Aquae S...* v. Patsch, 1894, 342-343; Kellner, 1895; Skarić, 1926, 101-104; Sergejevski, 1936; Čremošnik, 1950, 385-386; Čremošnik, 1951, 259; Basler, 1959; Pašalić, 1959; Isto, 1959 A; Isto, 1960, 68 i d.; Isto, 1975; Isto, 1975 A; Isto, 1975 B; Bojanovski, 1988, 144-154; *Arheološki leksikon BiH*, Tom I, 1988, 157; Čeman, 2000, 123-170.

¹³ Zapadnorimska uprava u ovim krajevima i pored svih iskušenja vezanih za barbarske provale, posebice hunska pustošenja, zadržala se i u toku prve polovine V. st. n. e. Jedno vrijeme provincija Dalmacija je egzistirala praktično kao nezavisna upravno-politička cjelina za Marcelina i Julija Nepota. Sa etabliranjem ostrogotske uprave u Italiji i kompletno zapadno-balkansko područje je ušlo u sastav Teodorikove ostrogotske kraljevine, istina radi, koja se nalazila pod nekom, bar formalne prirode, vrhovnom vlašću istočnorimskog cara iz Konstantinopolisa. Višedecenijska egzistencija ostrogotske uprave je donijela mir, ponovno obnovu antičkih tradicija i privremeno je zaustavila dalju destrukciju antičke kulture i načina života. Obnovljeni su putevi, ponovo je uspostavljena poštanska služba, oživjela je rudarska djelatnost. Ostrogoti su bili dosta malobrojni u odnosu na ostatak stanovništva svoje kraljevine, čineći samo nešto više od 1 % ukupnog stanovništva, tako da su i materijalni tragovi njihove prisutnosti u BiH relativno rijetki. Pored toponima, na teritoriji BiH od gotskog nasljeđa pronađene su još dvije gotske fibule, dvije spine od pozlaćene bronzne iz grobova iz Mogorjela, otkrivene 1903. god. ali još uvijek neobjavljene, i na kraju runski alfabet "futhark" na stupu brezanske bazilike. Sergejevski, 1947, 43.

¹⁴ Paralelno sa kasnoantičkim preobražajem Rimske države i mediteranske kulture dešavala se i transformacija religijsko-duhovnog života populacija koje su nastanjivale kontinentalnu unutrašnjost Provincije. Iako sa slabijim intenzitetom i nešto sporijim tempom, nego u su-

n. e. i avarsko-slavenskom najezdom i naseljavanjem završava antičko razdoblje i započinje novo, ranosrednjovjekovno doba.

I na osnovi ove vrlo izražene sjedilačke kulture bivstvovanja ljudi u antičkom periodu sasvim je normalno očekivati da u znatnoj mjeri prodre i da se ustali i latinska pismenost kod populacije koja je davala pečat antičkom razvitku sarajevskog područja. Tako je za njima ostao čitav niz svjedočanstava latinske, antičke pismenosti na sarajevskom području. Uglavnom je riječ o epigrafskim spomenicima. Na današnjem sarajevskom području do danas je pronađen znatan broj takvih natpisa iz antičkog perioda (početak I. st. – početak VII. st), koji u priličnoj mjeri osvjetljavaju ranu historiju Sarajeva. U okviru ove skupine najveći dio čine epitafi koje su za sobom ostavili pripadnici višeg sloja stanovništva. U manjoj mjeri je riječ o svečanim posvetama visokim državnim funkcionerima (carevi, pojedini senatori) i božanstvima. Natpisi su djelimično uvršteni u ediciju *Corpus Inscriptiones Latinarum (CIL)*, jedan dio u *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia (ILJug)* i *L'Année épigraphique (AE)*, a priličan dio nije ni u jednoj od ovih edicija.¹⁵ Ti natpisi do danas još uvijek nisu bili sistematizirani na jedno mjesto i tako sustavno analizirani sa osnovnim ciljem detektiranja antičke historije Sarajeva.¹⁶ Potrebno je navesti da "rezervoar" antičkih natpisa sa prostora Sarajeva sigurno još uvijek nije

sjednim krajevima, kršćanski kult se ipak uspio nametnuti. Kršćanski kult, proistekao iz bliskoistočno semitsko-hebrejskog miljea, se u većoj ili manjoj mjeri i u brdsko-planinskoj zoni Provincije simbiozirao sa indoeuropskim i antičkim nasljeđem duhovno-religioznog života. O najranijoj prisutnosti kršćanskog kulta na istočnim dijelovima sarajevske regije svjedoči nalaz komada cigle sa ugraviranim krstom, nađenom na lokalitetu Vasiljeva bašta. Oblik ugraviranog krsta sa širokim završecima krakova, pojavljuje se od početka IV. st. n. e, a pošto je odlomak cigle sa slikom krsta, nađen u blizini parice koja pripada istočnorimskom caru Justinu (vl. 518-527. god.), mogli bismo zaključiti da taj odlomak potiče iz kasnijih razdoblja od IV. st. n. e, možda iz vremena Justinijanove rekonkviste. Sergejevski, 1947, 23.

¹⁵ Natpisi se mogu naći u formi elektronskog izdanja na: <http://compute-in.ku-eichstaett.de:8888/pls/epigr/epiergebnis>

¹⁶ Literarna vrela (Strabon, Velej Paterkul, Plinije Stariji, Svetonije, Flor, Apijan, Kasije Dion) koja se sa svojim sadržajem i podacima u određenoj mjeri odnose i prema gornjobosansko-dezitijatskom prostoru, izričito ne spominju sarajevsko područje. Možda tek antički itinerariji i karte (Antoninov Itinerarij, Ptolemej Klaudije, Pojtingerova karta, Ravenjanin) donose striktno podatke o sarajevskom području u antici, pa i njegove slikovne prikaze. Radi toga su epigrafski spomenici, odnosno natpisi na njima glavno pisano vrelo za izučavanje antičke historije sarajevskog područja.

iscrpljen i da će vremenom doći do novih pronalazaka (posljednji se desio u jesen 2006. god. u selu Krivoglavcima kod Vogošće)¹⁷, tako da će neminovno dolaziti do novih update-revizija te antičke historije sarajevskog prostora. Pored epigrafskih spomenika, latinska pismenost u antičko doba na prostoru Sarajeva je prisutna i na numizmatičkom materijalu i tegulama.

EPIGRAFSKI SPOMENICI

I.

Naziv natpisa: Natpis Apolonu Tadenusu-*Aquae S...*

CIL III, 13858= *ILJug* I, 92

Mjesto nalaza: kod "Crvenog Hana" na Ilidži

Oblik/tip nalaza: ara od vapnenca-posveta božanstvu

Literatura: Patsch, 1894, 342-343; Isto, 1914, 179; 183; Isto, 1915, 77 i sl. 58; Skarić, 1926; Sergejevski, 1940, 140; Imamović, 1977, 428 i sl. 198 i 199 na str. 429; Bojanovski, 1988, 144; 149 fus. 34; Paškvalin, 2000, 200; Ćeman, 2000, 129; 162; Wilkes, 2001, 260; Kuntić-Makvić, 2005, 337; 343; Mesihović, 2007, 686; 801; 899.

Slika preuzeta: Imamović, 1977, 429, sl. 198.

¹⁷ Mesihović, 2007, 896-898.

APOLLIN / TADENO / CHARMIDIS/ COL D D
Apollin[i] / Tadeno / Charmidis / col(oniae) d(onum) d(edit)
“Apolonu Tadenusu, Harmidis, kolonije daje posvetu”

Natpis je nastao u periodu prije vladavine Dioklecijana, kada je *Aquae S...* imala status republike, a poslije prvih decenija III. st. kada je imala status municipija. Harmidis je moguće bio, sudeći po imenu, podrijetlom Grk ili helenizirani Orijentalac koji je na sumpornim vrelima ostavio zavjet Apolonu Tadenusu. Možda je dedikant bio doseljenik sa stalnim prebivalištem ili na privremenom boravku na ljekovitim vrelima. On je nesumnjivo raspolagao sa izvjesnim bogatstvom čim je mogao da sebi dopusti podizanje spomenika sa natpisom, ali i boravak u vjerojatno skupljem naselju kakvo je tada bilo urbano jezgro *Aquae S...* Ara sa natpisom se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

II.

Naziv natpisa: Posveta Apolonu i drugim bogovima-*Aquae S*

Mjesto nalaza: Lužani, Ilidža, Ilidža

Literatura: Sergejevski, 1940, 140, br. 9, sl. 9; Bojanovski, 1988, 144, fus. 2; Ćeman, 2000, 162; Mesihović, 2007, 801.

...NI...[...]/?[Apol]lini...../ [.....ce] teris d[is...] itd,

Na još jednom ilidžanskom spomeniku se nalazi posveta Apolonu. I ovo ukazuje na prilično jak kult Apolona u urbanom jezgru *Aquae S...* Kult Apolona oko sumpornih, ljekovitih vrela na Ilidži se vjerojatno razvio iz nekog predrimskog ilirsko-dezitijatskog kulta koji je imao slične atribute kao i Apolon (svjetlost, liječenje i sl.), pa se mogla izvršiti *Intrepetatio Greaca* ili *Romana*. I ova činjenica pokazuje da postoji kontinuitet razvitka od ilirsko-dezitijatskog do rimsko-provincijalnog, romaniziranog miljea. Ne bi bilo pretjerano ni tvrditi da se možda negdje na Ilidži, blizu samih sumpornih banja, nalazio i hram Apolona, u sinkretiziranoj formi sa odgovarajućim domaćim ilirsko-dezitijatskim božanstvom. Moguće je da i ovaj natpis pripada III. st. n. e.

III.

Naziv natpisa: Natpis *R.P. Aquae S...* (u počast Dioklecijanu)

ILJug III, 1578.

Mjesto nalaza: u sklopu osmanskog mosta, Ilidža, Ilidža

Vrijeme nalaza: 1936.

Literatura: Sergejevski, 1936; Pašalić, 1959, 115-121; Isto, 1975, 190; Isto, 1975 A, 203; Bojanovski, 1988, 146, fus. 12; Škegro, 1997, 102, br. 122; Ćeman, 2000, 131; 137; Mesihović, 2007, 893.

IMP C VALER / DIOCLETIN / PFINVITO / AVG /5 RPAQS

Imp(eratori) [C(aesari)] C(aio) Valer(io) / Diocleti(a)n[o]/ p(io) f(elici) invi[c]to / Aug(usto) /5 r(es) p(ublica) Aq(uarum) S(.....). Rekonstrukcija i čitanje Sergejevski, 1936.

“Imperatoru cezaru Gaju Valeriju Dioklecijanu, pobožnom, sretnom, nepobjedivom, Augustu respublika *Aquae S...*”

Najvažniji naseobinski kompleks na sarajevskom području bio je situiran na dijelu današnjeg sarajevskog naselja Ilidža. Po svome sadržaju taj kompleks je u pravom smislu bio jedan antički grad, ujedno i upravno središte istoimene municipalne jedinice. Tako je sasvim prirodno da se u njemu nađu i zvanični lokalni epigrafski spomenici, kao što je i Natpis *R. P. Aquae S...* Natpis je podignut za vrijeme vladavine Dioklecijana (284-305. god. n. e.) i riječ je o kamenoj bazi. Spomenik i natpis su dosta oštećeni. Vrijeme Dioklecijana je vjerojatno bilo i zenit, vrhunac sjaja i značenja Akvisa i njegovog područja. Ovaj natpis potvrđuje da je municipalna jedinica *Aquae S...* koja je obuhvatala pod svojom jurisdikcijom veći dio Gornje Bosne (uključujući potpuno i sarajevsko područje) krajem III. st. n. e. dostigla najviši municipalni, autonomni položaj → status republike. Znači upravna evolucija Akvisa se desila u toku III. st. n. e, prvo kao municipij, zatim kao kolonija i na kraju kao republika.¹⁸ Razlog leži vjerojatno u činjenici da dok Carstvo, kao cjelina, doživljava krizu, ilirske oblasti nastavljaju, pa i ubrzavaju svoj antički razvitak. Tome je nesumnjivo određeni doprinos dala i pojava ilirskih careva, koji spašavaju i reorganiziraju

¹⁸ O historiji i razvitku municipalnog (municipium, colonia, res publica) ustroja u Gornjoj Bosni, odnosno o *Aquae S...* kao municipalnoj jedinici v. Mesihović, 2008, 698-718.

Državu u zadnje tri decenije III. st. n. e. Tako su i sinovi ilirskih provincija došli i do najvažnijih i najmoćnijih pozicija u državnoj infrastrukturi. A to je moralo imati određenog odraza i na njihove matične oblasti. A to vrlo dobro ilustrira i ovaj posvetni spomenik koji republika Akvis podiže u čast cara Dioklecijana, vjerojatno po porijeklu Dalmatinca. Dalmatinski gradovi i oblasti su gotovo sigurno imali izvjesne koristi od svoga moćnog zemljaka (uporedi: Split), pa je u tome kontekstu moguće promatrati i vrhunac antičkog razvitka našeg Akvisa, toga starovjekovnog pretka današnjeg Sarajeva.¹⁹

¹⁹ Moguće je pretpostaviti da je puni naziv bio *Res publica Aquarum S...* Sergejevski u svo-
me radu iz 1936. god. prilikom prvog rekonstruiranja teksta natpisa koristi *r(es) p(ublica)*
Aq(uarum), ali nešto kasnije (Sergejevski, 1941, 15) upotrebljava oblik *res publica Aquae S...*
Skraćeni oblik *R. P. Aquae S...* upotrebljava A. Škegro (1999, 251), za razliku od I. Bojanov-
skog koji preferira oblik sa *Aquarum*. M. H. Čeman (2000, 123-170) upotrebljava oblik *Res*
publica Aquarum S..., i usput daje svoje mišljenje o imenu naselja i uopće čitavog upravnog
područja (2000, 137; 140). O punom obliku imena *Aquae S...* v. Pašalić, 1959, 115-121; Isto,
1960, 99; Bojanovski, 1988, 148; H. M. Čeman (2000, 137) ne isključuje mogućnost "da je
ono u sebi moglo sadržavati i dio imena cara Septimija (193-211.)." Međutim, ako je po istom
autoru Marko Aurelije zaslužan za status kolonije *Aquae S...*, zašto bi onda ona nosila ime
jednog drugog vladara kao što je Septimije Sever, iako H. M. Čeman daje određeno objaš-
njenje koje ipak ne predstavlja zadovoljavajuće rješenje (2000, 140). O imenu *Aquae S...* v. i
Paškvalin, 2003, 240.

Ne bi bilo nemoguće smatrati da je naziv municipalne jedinice bio samo Toplice/Akvis (*Aqu-
ae*), a da je S... u stvari samo nastavak koji nije imao veze sa oficijelnim imenom municipalne
jedinice. Tome bi u prilog govorile činjenica da se na natpisu iz Krivoglavaca spominje samo
M•AQ, i da nema nikakvog oblika sa početnim slovom /S/ iza AQ. Ako bi rekonstrukcija
Sergejevskog (1941, 17) natpisa Katija bila tačna, onda bi i ovaj natpis sugerirao da nema
pridjeva u imenu naše municipalne jedinice. Potrebno je naglasiti da i današnji naziv Ilidža
(Toplice na turskom) upravo odražava takvo stanje = naziva bez dodatnog pridjeva. Lokalna
populacija bi jednostavno uzela strani termin koji se odnosi na jednu opću pojavu kao puno
i jedino ime za određeni prostor, pa bi tako ilirsko-dezitijska populacija prihvatila latinsku
riječ, a slavenko-bosanska tursku riječ. I onda bi se taj termin ustalio. S druge strane, možda
ne bi trebalo isključiti ni mogućnost da termin sa natpisa u počast Dioklecijanu odražava
naknadno stanje u odnosu na natpis iz Krivoglavaca i natpis Katija, koji su nesumnjivo znat-
no mlađi. Tako bi se možda moglo pretpostaviti da je u decenijama nakon što su podignuti
epigrafski spomenici iz Krivoglavaca i Katija i Akvis dobio u svome imenu neki pridjev (čije
bi prvo slovo bilo /S/), možda vezano za unapređivanje svoga statusa iz municipija u koloniju
ili iz kolonije u republiku.

Aquae su bile vrlo čest naziv za čitav niz rimskih gradova i municipalnih jedinica: *Aquae*
(Baden – Baden, Njemačka), *Aquae Arnemetiae* (Buxton, Velika Britanija), *Aquae Calidae*
(Alžir), *Aquae Convenarum* (Bagne;res –de-Bigorre, Francuska), *Aquae Flaviae* (Chaves, Por-

Natpis se danas nalazi u stalnoj postavci Zemaljskog muzeja, ali nažalost u toku rata 1992 – 1995. doživio je teško oštećenje uzrokovano gelerima granate, tako je najveći dio teksta praktično uništen.

Kamena baza sa posvetom Dioklecijanu
Foto: S. Mesihović

tugal), *Aquae Mattiacae* (Wiesbaden, Njemačka), *Aquae Neri* (Nevris-les-Bains, Francuska), *Aquae Regiae* (Tunis), *Aquae Sextiae* (Aix-en-Provence, Francuska), *Aquae Sulis* (Bath, Velika Britanija), *Aquae Tarbellicar* (Dax, Francuska), Cornell - Matthews, 2006, 231. Kao što se iz priloženog popisa može vidjeti mnoga mjesta i danas u svome imenu sadrže podsjetnik da su nekada bili razvijeni rimski gradovi, kao i naše Banje, odnosno Ilidža.

Po Evansu (1876, 240) "It is at least worth noticing that the thermal springs at Illidzie, not far from the place where we found the bas-relief of Cupid, are still known to the Bosniacs as Banja". Po ovome bi i lokalno stanovništvo koristilo još jedan više-manje domaći termin-sinonim za Toplice kao naziv za Ilidžu i to bez pridjevnog dodatka. Naša riječ "banja" je ustvari iskvarenica latinske riječi "*balneae*" (*balineae*), *arum, f* = kupalište ili *balneum, i, n* = kupatilo, kada. Ova činjenica, kao i općenito nazivlje za toplice na zapadnom Balkanu u vidu riječi "banja" koje koristi slavenska govorna populacija, Evans (1876, 239-240) navodi na pomisao da su doseljeni slavenski govornici od svojih starosjedilačkih romaniziranih susjeda preuzeli njihovu riječ za toplice. Ako je lokalno stanovništvo za Ilidžu koristilo termin Banja, onda je moguće pretpostaviti da ilidžanski Akvis nije odjednom nestao i pao u zaborav, nego je u različitim formama preživio, o čemu svjedoči i njegovo ime. I to bi potvrđivalo neku kontinuiranost života vezano za ljekovita sumporna vrela bar na ilidžanskom prostoru. I vjerojatno se u srednjem vijeku Ilidža nazivala Banja (slično kao i dio rimskih toplica u Zapadnoj Europi), pa bi u osmanskom periodu bilo to prevedeno tursko-osmanskom riječi Ilidža. I arheološki nalazi iz ranog srednjeg vijeka potvrđuju trajniji boravak određene populacije na ilidžanskom prostoru.

IV.

Naziv natpisa: Natpis Ulpija

CIL III 8377=12755;

Mjesto nalaza: Osijek, Ilidža

Priroda nalaza: sekundarna upotreba kao stepenica na pragu osječke kule kod Blažuja

Vrijeme nalaza: 1889.

Oblik/tip nalaza: stela

Literatura: Truhelka, 1890, 95-96; Mesihović, 2007, 680; 910.

D M / VLP / IOVLPPIA / M?VSA•MARITO /5 B•M•P D(is) M(anibus) /
Ulp/io Ulpia/ M?usa marito/ 5 b(ene) m(erenti) p(osuit)

Predloženi okvirni prijevod:

“Bogovima Manima, Ulpiju Ulpija Musa, suprugu, vrlo zaslužnom podignu (uobičajena posmrtna formula B. M. P. na epitafima)”

Na ovom natpisu se razaznaje postojanje jedne ulpijevske porodice koja je prebivala na širem sarajevskom području. Obje spomenute osobe su vjerojatno pripadale istom ulpijevskom gensu, odnosno bile su domorodačkog (moguće dezitijatskog) porijekla. Njihovi preci po agnatskoj liniji su bili osobe koje su za vladavine Trajana (98-117. god. n. e.) dobili rimsko građanstvo, možda vezano za razdoblje dačkih ratova (101. god. n. e. i 105-106. god. n. e.) kada su Dalmacija, Panonija i Mezija bili strateška, logistička i mobilizacijska pozadina borbenih operacija. Nije nemoguće pretpostaviti da je riječ o jednoj starosjedilačkoj porodici sa sarajevskog područja. Stela sa natpisom je možda donesena sa jednog humka, pola sata sjeverno od Osijeka, zvanog Crkvine. Na tome mjestu su Ćiro Truhelka i Alfred Makanec naišli na još objekata antičke kulturne baštine (ploča – ulomak rimske stele sa uklesanim kipovima; tragovi kućnih domaćinstava; isklesana rimska ploča sa profiliranim rubom). Vjerojatno se na tom području nalazila izvjesna antička naseobina. Datacija natpisa II.-III. st. n. e.

V.

Naziv natpisa: Natpis Ulpije Sukese

AE 1980, 694

Mjesto nalaza: kod pješačkog mosta na rijeci (na desnoj obali) Željeznici, Zmijske stijene, Ilidža

Priroda nalaza: prilikom izvođenja zemljanih radova

Oblik/tip nalaza: reljefna stela

Vrijeme nalaza: 1975.

Literatura: Imamović, 1979; Škegro, 1997, 102, br. 120; Ćeman, 2000, 133; Mesihović, 2007, 680; 901; 910; 912.

D M / A•CELSO•C/ B•M•CONQVO / VIXIT ANXXXII / 5
ETVIVIAE•I[...] / D•FANI III•VLP / A•SVCCCESSA / ET•SIBIVIVEP

D(is) M(anibus) / A(ulo) Celso c(oniugi) / b(ene) m(erenti) con quo (=um) / vixit an(nis) XXXII / 5 et Viviae f(i)l(iae) / ob(itae) (?) an(norum) IIII Ulp(i)a Successa / et sibi viv(a)e p(osuit) Rekonstrukcija i čitanje prema Imamović, 1979. Najproblematičniji je 6. redak gdje sačuvani tekst daje samo D•FANI III•VLP, pa bi oblik *ob(itae)?* teško dolazio u obzir.²⁰

D(is) M(anibus) / Ael(io) Celso c(oniugi) / b(ene) m(erenti) con quo / vixit an(nos) XXXII / 5 et Viviae [...] / def(unctae) an(norum) LII[...] Ulp(i)a Successa / et sibi viv(a)e p(osuit). Rekonstruiranje i čitanje prema Škegro, 1997, 102, br. 120. Rekonstruiranje Celsovog imena kao *Aelius* je malo neobično, jer je uobičajena kratica AEL. a ne samo A.²¹ U 6. retku, jasno se vidi brojka IIII, a ne LII, što je sasvim razumljivo jer sam reljefni spomenik prikazuje dvoje

²⁰ Prof. dr. E. Imamović se u svome rekonstruiranju teksta rukovodio uputama i mišljenjima profesora Giuseppe Barbierija sa Rimskog univerziteta.

²¹ Ime Celso se sreće i na drugim dalmatinskim natpisima: *CIL* III, 1868 (p. 1029), Narona; *CIL* III, 2028 (p 1030) = *CIL* III, 8753, Salona; *CIL* III, 2870 (p 1037) = *CIL* V, *336, Nedinum; *CIL* III, 2877, Nedinum; *CIL* III, 6359 (p 1491), Risinium; *CIL* III, 8979 (p 2136), Salona; *CIL* III, 9270, Salona; *CIL* III, 9929, Hadra; *CIL* III, 14321,02, Scardona; *CIL* III, 14605, Komine/Municipium S...; *CIL* III, 14625, Tasovčići/Narona; *ILJug-* I, 181, Riditarum; *ILJug-* II, 877, Kruševo/Clambetae; *ILJug* III, 1646, Glamoč - *P(ublius) Ael(ius) Celsinus* - na ovom natpisu se jasno vidi da je kratica za *Aelius* = *Ael.*, a ne samo A.; *ILJug-* III, 1647, Glamoč; *ILJug* III, 2859, Domavia;

supružnika sa malim djetetom među njima, a i u 5. retku se iza VIVIAE i interpunkcijske tačke može naslutiti jedna crtica I, što bi moglo biti sastavni dio riječi *filiae*. Znači Vivia je kćerka sa četiri godine. U istom retku se D•F rekonstruira kao *def(unctae)* - preminula, ali između /D/ i /F/ se jasno uočava tačka-znak interpunkcije.

Predloženi okvirni prijevod:

“Bogovima Manima, A. Celsu, supružniku, vrlo zaslužnom, sa kim živih 32 godine i Vivii, kćeri preminuloj od četiri godine Ulpija Sukesu i sebi za života postavi.”

Ulpija Sukesu pripada po agnatskoj (muškoj) liniji ulpijevskom rodu, i radi te činjenice se može pretpostaviti da je i ona domorodačkog, dezitijatskog porijekla.²² Za supruga ne možemo baš tako preciznije tvrditi da je domorodačkog porijekla. Riječ je o jednoj uglednoj i bogatoj porodici koja je prebivala na ilidžanskom području. Datacija II.-III. st. n. e.

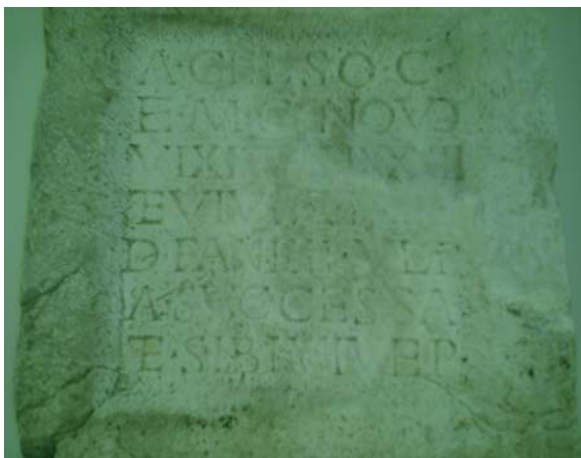

Foto: S. Mesihović

²² O detektiranju domorodačkog porijekla na osnovi rimskog gentilnog imena (Juliji, Flaviji, Ulpiji, Eliji, Aureliji) kojeg pojedinci uzimaju prilikom dobivanja rimskog građanstva v. Mesihović, 2007, 675-697.

VI.

Naziv natpisa: Posvetni religijski natpis

Mjesto nalaza: Vrutci, Ilidža

Vrijeme nalaza: 1975.

Literatura: Škegro, 1997, 102, br. 121; Mesihović, 2007, 805.

....ROPITIIS SACRVM / I O M / IVNONI REGINI / MINERVA (čitanje Glavaš, 1982.)

[Diis] Propitiis sacrum/ I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/ Iunoni Regina [e]/ Minervae, diis cet[eris] / [D] ominor(um) n[ostorum] duo[r]u[m] / [...] IIOII[...] / [...] / duor[um] [...] men[...] / II D IDI NI[...] / [...] III [...]. Rekonstrukcija Škegro, 1997, 102, br. 121. Na osnovi ovih oblika rekonstruiranja natpis je posvećen Kapitolskoj trijadi (Jupiteru, Najboljem, Najvećem; Junoni Regini i Minervi). Ostatak natpisa je teško razumljiv. Moguće je da je korištena u sekundarnoj upotrebi u srednjem vijeku; nađen pod stećkom na Vrutcima kod Ilidže. Riječ je o nekropoli stećaka u blizini jedne preromaničke crkve.²³

Međutim, preciznijim promatranjem teksta na zaglavlju ovog ovalnog epigrafskog spomenika mogla bi se slova rekonstruirati i na sljedeći način: ROPITIISSAQRVM, pa bi se tako u zaglavlju ustvari našlo antičko ime rimske municipalne jedinice (...AQRVM...) koja je sigurno u III. i IV. st. n. e. pokrivala sarajevsko područje. Ako bi ova solucija bila tačna, to bi bio i treći sigurni natpis koji spominje "sarajevsko" rimsko ime, ako izuzmemo natpis Katija. Natpis se nalazi danas u stalnoj postavci Muzeja Sarajeva.

Foto: S. Mesihović

²³ *Arheološki leksikon BiH*, Tom III, 1988, 41.

VII.

Naziv natpisa: Natpis Publija Elija Maksimina

Mjesto nalaza: Gradac, Ilinjača, Kotorac

Literatura: Škegro, 1997, 102, br. 123; Mesihović, 2007, 902.

D(is) M(anibus) / [...]n / [P(ublio) Ael(io) ...]iano filio / [vix(it)] ann(os) [...]. P(ublius) Ael(ius) / Maximinus / p(ater) p(osuit)

“Bogovima Manima, sinu Publiju Eliju koji je živio ? godina, otac Publije Elije Maksimin postavi”

Fragment sepulkralne stele na kojem se nalazi natpis pronađen je u sekundarnoj upotrebi u ruinama starokršćanske crkve na kotoračkom kasnoantičkom refugiju. Na natpisu se spominju predstavnici jedne romanizirane domorodačke porodice, čiji su pretci ili oni sami rimsko građanstvo dobili za vrijeme cara Hadrijana (117-138. god. n. e.). Izvorno je ovaj spomenik bio postavljen na ilidžanskom prostoru, odakle je u kasnoj antici prenesen kao građevinski materijal na Ilinjaču. Ovaj refugij je nastao uslijed teških sigurnosnih prilika u kasnoj antici. On je osiguravao zaštitu za romaniziranu populaciju zapadnih dijelova sarajevskog područja. A starokršćanska crkva koja je bila situirana na Ilinjači govori da ova naseobina nije imala samo karakter refugija, nego i mjesto trajnijeg boravišta. Činjenica da se u zidanju objekata za tu kasnoantičku ilinjačku naseobinu koristi materijal iz prethodnih, “paganskih” stoljeća kao da potvrđuje izvjesnu žurbu prilikom izgradnje ovog refugija. A to je i najbolji pokazatelj jednog stresnog doba koje proživljava kasnoantičko stanovništvo sarajevskog područja. Sada se ponovo napuštaju ravnice, a naseolja se povlače djelimično na mjesta starih gradina.

VIII.

Naziv natpisa: Posveta Silvii

Mjesto nalaza: Lijeva obala Bosne – nizvodno od njenog vrela, Crkvište, Blažuj, Ilidža

Oblik/tip nalaza: fragment zavjetne reljefne ploče

Literatura: Patsch, 1894, 343-344, sl. 3; Imamović, 1977, 336, sl. 46 na str. 337; Ćeman, 2000, 134; Paškvalin, 2005, 204-206.

SILVIAVOTN

Silvia vot(um) n(uncupavit)

“Silvia, posvećen je zavjet”

Foto: S. Mesihović

Prikaz Silvije (Dijane) je otkriven na lokalitetu gdje se vjerojatno nalazio kompleks rimskih zgrada.²⁴ Fragment zavjetne ploče se danas nalazi u stalnoj postavci Muzeja Sarajeva.

IX.

Naziv natpisa: Natpis Katija

ILJug I, 90.

Mjesto nalaza: ispod zgrade na groblju uz Kemaludinovu džamiju, Centar-Sarajevo (u blizini Vječne vatre)

Priroda nalaza: tercijarna upotreba

Vrijeme nalaza: VIII. mjesec 1940.

Oblik/tip spomenika: odlomak stupa sa bazom (u jednom komadu)

Literatura: Sergejevski, 1941, 15-18; Isto, 1947, 36-37; 45-46; Ćeman, 2000, 135; Mesihović, 2007, 685-686; 688; 701; 893.

DVSI/COS•FETIAL/CVMPVBLICIAQVAR/ETCATIIS•MAXIMINA•C
/5 CLEMENTINO•CLEMENTE LI / VS •AFRODISIVS •FLAMEN

²⁴ Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 41.

Rekonstrukcija teksta po <http://compute-in.ku-eichstaett.de:8888/pls/epi-gr/epiergebnis> :

]dus I[3] / [3] co(n)s(ul) fetial[is 3] / cum Publicia Quar[ta] / et Cati-
is Maximina C[lementina 3] / Clementino Clemente Li[3] / [3]us Afrodisius
flam[en]

Rekonstrukcija teksta po Sergejevskom 1941, 17:

-----dus I-----
----- co(n)s(ul)•fetial[is-----
cum publici aquar[um ductus?curatore? NN?]
et Catiis•Maximina•C[lementina?-----
Clementino•Clemente•Li-----
-----us•Afrodisius•flam[en-----

Foto: S. Mesihović

Rekonstrukcija Natpisa Katija je iznimno složena. Sam spomenik je nađen kao objekt tercijarne upotrebe i vremenom je izgubio dosta od svoga teksta. Sadržaj ovog vrlo značajnog epigrafskog spomenika je samo fragmentirano sačuvan i to u šest njegovih posljednjih redaka, a i to sa dosta lakuna. Sve to vrlo otežava njegovo rekonstruiranje, što se najbolje ogleda u dva prezentirana

čitanja. Kao što se vidi, osnovni prijedor izaziva da li **PUBLICIAQVAR** treba čitati kao *publici Aquarum* ili kao *publicia quarta*. Ako bi prvo predloženo rješenje bilo tačno, onda bi se i na ovom natpisu čitalo ime municipalne jedinice koja je obuhvatala veći dio Gornje Bosne. Ta solucija ne bi bila nemoguća ako se ima u vidu da je riječ o zvaničnom dokumentu-spomeniku koji lokalna zajednica podiže svome patronu.

Moguće je da se *Clementinus* iz roda Katija koji se spominje na natpisu odnosi na Seksta Katija Klementina Priskilijana (*Sextus Catus Clementinus Priscillianus*), koji je za vladavine Aleksandra Severa (222-235 god. n. e.), bio namjesnik u provinciji Germania Superior (i *consul ordinarius* 230. god. n. e.).²⁵ Moguće je da su Katiji bili patroni municipalne jedinice *Aquae S...*, odnosno da su štitali, zastupali i promovirali njene interese u Rimu u toku III. st. n. e., kada je natpis i nastao, sigurno prije vladavine Dioklecijana. Na natpisu se mogu pročitati i političke i religiozne funkcije na državnom nivou → konzuli i fecijali. Čita se i ime izvjesnog Afrodisija, koji je u municipalnoj jedinici *Aquae S...* bio flamen (svećenik) za vrijeme kada je natpis nastao. Afrodisij je, čim mu se ime spominje na natpisu, bio ugledna osoba u okviru strukture Akvisa. Njegovo ime je grčkog porijekla, i njegovo porijeklo je neizvjesno. On je mogao biti stranac ili stranog porijekla.²⁶ Ovaj natpis dokazuje i postojanje razvijene paganske religiozne organizacije na prostoru i u okviru strukture municipalne jedinice *Aquae S...* u toku III. st. n. e.

Prilikom prevoženja are u Zemaljski muzej (gdje se nalazi i danas) primijećeni su na donjoj površini tragovi jako izlisanog natpisa na latinskom jeziku. Od ovog natpisa je ostalo relativno malo, i tekst se jedino može rekonstruirati na sljedeći način:²⁷

.....apost/OLI PETRI VERB/....NON POTEST PONER/e.....PV.....;
Natpis je nesumnjivo srednjovjekovnog karaktera, te bi prema tome spomenik Katija bio stoljećima nakon prestanka rimske vlasti nad ovim područjem upotrijebljen za izvjesnu srednjovjekovnu građevinsku djelatnost, možda cr-

²⁵ O gensu Katija v. Sergejevski, 1941, 17-18.

²⁶ Bojanovski, 1988, 148-149 i fus. 31. U Vratnici kod Lisičića, Konjic, na natpisu u mitreumu spominje se izvjesni Lucije Antonije Menandr Afrodisij. Patsch, 1915, 86-87; 99-101, sl. 86. Možda su ovi Afrodisiji rodom iz maloazijskog Afrodisija.

²⁷ Sergejevski, 1947, 46.

kvenog karaktera. To bi značilo da je spomenik sa natpisom Katija korišten u srednjem vijeku kao sekundarni materijal (tercijarna upotreba bi bila njegovo ugrađivanje u Kemaludinovu džamiju).

Natpis Katija se danas nalazi izložen u stalnoj postavci Zemaljskog muzeja (ali u okviru srednjovjekovne zbirke).

X.

Naziv natpisa: Natpis Ulpije Paule

Mjesto nalaza: temelji Kemaludinove džamije, Centar-Sarajevo (u blizini Vječne vatre)

Priroda nalaza: sekundarna upotreba

Vrijeme nalaza: VIII. mjesec 1940.

Oblik/tip nalaza: kocka od bijelog krečnjaka

Literatura: Sergejevski, 1941, 18, sl. 2; Isto, 1947, 36; Mesihović, 2007, 910.

D M / VLPIAPA/VLAVIVA/ BI E

D(is) M(anibus) / Ulpia Pa/ula viva / [si]bi e[t] /

“Bogovima Manima, Ulpija Paula za života sebi”

Ulpija Paula je isto pripadnik romanizirane domaće elite koja je u vrijeme Trajana dobila rimsko građanstvo. Ona je spomenik sebi podigla još za vrijeme svoga života, vjerojatno dok se nalazila u starijim godištim, kao matrona. Primarna lokacija ovog spomenika (drugi dio spomenika sa stiliziranim detaljima vinove loze je naknadno pronađen) i natpisa je nepoznata. I on je dijelio sudbinu spomenika sa natpisom Katija. Sergejevski pretpostavlja da spomenik potiče iz prve polovine III. st. n. e. iako je stilizacija biljaka prikazana i na našem cipusu obična pojava na prostorima većeg dijela Bosne u IV. st., a kasnije se slična stilizacija pojavljuje i na spomenicima iz drugih zemalja. Sergejevski ranu pojavu stilizovane vinove loze na našem cipusu, pripisuje utjecaju domaćeg, ilirskog elementa, i njegovih umjetničkih tradicija.²⁸

Natpis Katija i Natpis Ulpije Paule vjerojatno izvorno nisu sa mjesta na kojem su nađeni nego su tamo doneseni radi naknadnih gradnji. Mjesto porijekla može biti bilo gdje na sarajevskom području, iako je vjerojatnije da su

²⁸ Sergejevski, 1947, 38.

to zone koje su bliže mjestu gdje se nalazila Kemaludinova džamija. Prednja strana je i oplakana vodom, što bi sugeriralo da se spomenik nalazio u blizini neke tekućice izvjesno vrijeme, koja bi se mogla s vremena na vrijeme izlupati i plaviti i prostor gdje se nalazio spomenik. Prostor gdje se nalazila Kemaludinova džamija ne nalazi se u baš u takvoj blizini da bi mogao biti zahvaćen sezonskim poplavama ili čak promjeni toka Miljacke, što sugerira da se mjesto na kome je voda izluzala spomenik mora tražiti negdje drugo.

XI.

Naziv natpisa: Abraksas-gema

CIL III, 14339

Mjesto nalaza: Logavina, Stari Grad - Sarajevo

Vrijeme nalaza: 1880.

Literatura: Truhelka, 1895, 215-216.

IAW ABRACAX (lice)

ABRA / CAX / AILWE/ ADWNE (naličje)

III.

Slika preuzeta: Truhelka, 1895.

Vjeronanje u Abraksa se raširilo tako da ga je poprimila svaka mistička, magijska i alkemičarska sekta. Datiranje ove geme bi se moglo staviti u vrijeme kada su istočnjački kultovi preplavili Rimsko carstvo, posebno pod utjecajem raznih gnostičkih vjeronanja III. i IV. st. Kasnije su ta razna vjeronanja poprimila karakter narodnog sujevjerja, jako se dugo zadržavši u vidu praznovjerica u vjeronanjima lokalnih populacija (uporedi: popularni izraz abrakadabra),

a predmeti koji su se koristili u tim gnostičkim i mističkim obredima postali su amuleti. Nije nemoguće pomisliti da je u trenutku korištenja gema postojalo i određeno kasnoantičko domaćinstvo na prostoru Logavine.

XII.

Naziv natpisa: Natpis Aurelija Maksimusa

CIL III 2766 a (isp. P. 1035)=8374 = *ILJug* III, 1581

Mjesto nalaza: pred kućom izvjesnog Zlatarovića, Švrakino Selo, Novi Grad – Sarajevo

Priroda nalaza: vid. Patsch, 1894, 341.

Vrijeme nalaza: vjerojatno kasno-osmansko doba

Oblik/tip nalaza: Ara od vapnenca

Literatura: Patsch, 1894, 341-342; Isto, 1895, 143; Imamović, 1977, 364; Bojanovski, 1988, 150 i fus. 39; Ćeman, 2000, 131; Mesihović, 2007, 682; 701-703; 907.

I O M / TONITRA / TORI AVR / MAXIMVS /5 VIII AVCC

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Tonitra- /tori T(itus) Aur(elius) / Maximus /5 ve[t(eranus)] Aug(ustorum)

Rekonstrukcija i čitanje Patsch, 1894, 341-342, Međutim na samom spomeniku se u trećem redu uopće ne vidi /T/ pa je malo nejasno odakle Patschu da je *praenomen* Aurelija Maksimusa bio Tit. Nejasno je i njegovo čitanje *veteranus* u petom retku, jer je možda moguće da je riječ o broju VIII. U tom slučaju bi bila riječ o VIII. legiji Augusta, a Aurelije Maksimin bi onda bio veteran te legije. Pored are, nađeni su i fragmenti rimske cigle i obrađenog kamena, što pokazuje na stambenu aktivnost na ovom prostoru.²⁹ Vjerojatno je Aurelije Maksimin imao imanje na području današnjeg dijela Novog Grada (možda upravo na prostoru Švrakinog Sela). Sudeći po aurelijevskom gensu, naš veteran je po porijeklu bio domorodac, možda baš iz Gornje Bosne. Možda je Aurelije Maksimus bio veteran dvojice Augusta (*Augustorum*), ---moguće suvladara koji su nosili aurelijevsko gentilno ime--- (druga polovica II. st. n. e.).

²⁹ *Arheološki leksikon BiH*, Tom III, 1988, 53.

Slika preuzeta: Imamović, 1977, 365, sl. 97.

XIII.

Naziv natpisa: Natpis sa boce sa Debelog Brda

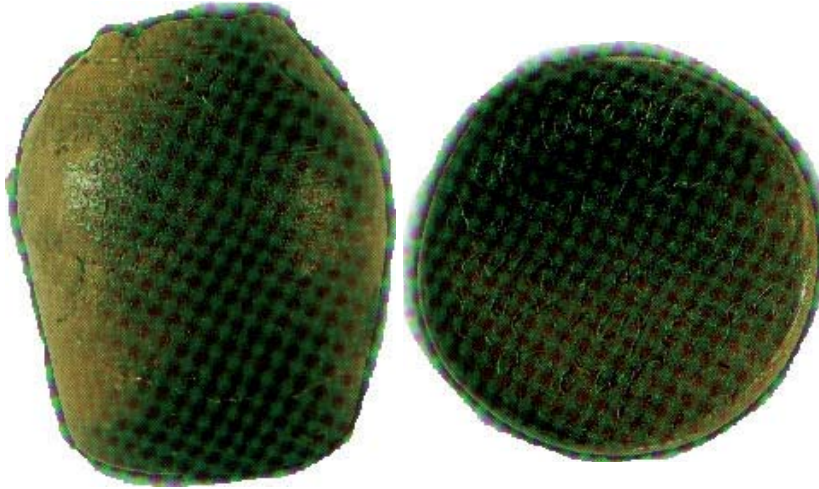
Mjesto nalaza: Debelo Brdo, Centar - Sarajevo

Literatura: Sergejevski, 1947, 39-40; Škegro, 1999, 251; Ćeman, 2000, 160; Mesihović, 2007, 899.

Dno boce: *Ego Iustus Olarius, Manus meas rugetus et fetetus*
“Ja sam pravi lončar, moje su ruke prljave a(li) plodne”

Ovaj natpis potiče iz kasne antike (od kraja IV. do. zaključno sa VI. st.). Keramička posuda je pronađena na lokaciji koja je u kasnoj antici služila kao citadela, refugij za stanovništvo istočnog i središnjeg dijela sarajevskog polja (konkretno naselja na prostoru od Marijin-Dvora do prostora današnje zgrade Predsjedništva). Vjerojatno je i ova utvrda na Debelom Brdu ulazila u široko-razgranatu politiku Justinijana koja se zasnivala na izgradnji utvrđenih odbrambenih pojaseva, kojima se nastojalo zadržati nadiranje prekodunavskih barbarskih naroda.³⁰

³⁰ Sergejevski, 1947, 23; 40; 42.

(dno boce)
Slike preuzete: Čeman, 2000, 160.

XIV.

Naziv natpisa: Natpis Publija Elija Viktorina

Mjesto nalaza: Zidine, Krivoglavci, Vogošća

Priroda nalaza: nije evidentirano da je korišten u kasnijim gradnjama

Vrijeme nalaza: jesen 2006.

Oblik/tip nalaza: memorijalni epitaf

Literatura: Mesihović, 2007, 896-898.

Sačuvani dio: ORINO•DEC•M•AQ•FILIOINFELICISSI / OS•X•MES II
DIESXIIIET•VLPGALLIE /NCOMPARABILI•P AEL VICTORINVS / Q III
VIR Q Q E D S I B I•VIVS FECIT

I. Prijedlog rekonstrukcije i prijevoda teksta natpisa iz Krivoglavaca po
prof. dr. sc. Bruna Kuntić - Makvić

1. . Aelio vict)ORINO DEC(urioni) M(unicipi) AQ(ensis) FILIO INFELICISSI(mo) 2. ...qui vixit ann)OS X M(ens)ES II DIES XIII ET VL(piae)GALLI(a)E 3. uxori in)COMPARABILI P(ublius) AEL(ius) VICTORINVS 4. municipi A)Q(uensis) III(I) VIR Q(uin) Q(ennalis) (a)ED(ilis) VIV(u)S FECIT	1. Prenesretnome sinu (.) Eliju Viktorinu, dekurionu akvskog municipija 2. (koji je živio) 10 godina, 2 mjeseca i 14 dana i Ulpiji Galiji 3. neusporedivoj (supruzi), Publije Elije Viktorin 4. petogodišnji kvatuorvir akvskog (municipija) i edil načini za života.
---	--

II. Prijedlog čitanja prijevoda: Viktorinu, dekurionu municipija Akvisa, sinu prenesretnome / koji je živio 10 godina, 2 mjeseca i 14 dana i Ulpiji Galiji/ (supruzi) neusporedivoj Publije Elije Viktorin/ Akvisa tresvir (ili kvatuorvir!?) kvinkenalis i edil, sebi za života načini.

Ovaj epigrafski spomenik se može smatrati jednim od najvažnijih vrela za osvjetljavanje antičke historije sarajevskog područja. Pošto nije do sada primijećeno da je korišten u naknadnoj upotrebi, sadržaj natpisa je prilično dobro sačuvan. Na njemu se jasno uočava municipalni status Akvisa sa već izgrađenim lokalnim upravno-političkim institucijama. Politička struktura Akvisa se tako ne razlikuje mnogo od infrastrukture ostalih municipalnih jedinica širom Imperije; pa tako postoji lokalni senat, koji čine dekurioni (*ordo decuriones*),³¹ zatim izvršne funkcije kvinkenalisa (neke vrste lokalnih cenzora)³² i edila.

³¹ Vjerojatno se u sastav ovog staleža ulazilo i na osnovi nasljedstva (kao u slučaju desetogodišnjeg Elija Viktorina) i na osnovi izbora za neku lokalnu izvršnu funkciju. Ustvari *ordo decuriones* bi tako bio samo lokalna inačica rimskog Senata, i po načinu popune i po metodama rada.

³² O instituciji *quinquennalis* v. Smith W., 1870, 318. Jedan *duovir quinquennales* (Tit Flavije Simili) spominje se i na natpisu iz Skelana-Srebrenica. Patsch, 1915, 80, fus. 1. sl. 67; 83. A jedan kvinkenalis (Aurelije Atik) se spominje i u natpisima iz Singidunuma. Lopandić, 2007, 97.

Foto: N. Rabić

Publije Elije Viktorin je u trenutku podizanja natpisa bio jedan od trojice ili četvorice osoba (tresvir ili kvatuorvir) izabranih na izvršnu funkciju na petogodišnji mandat (odatle i naziv kvinkenalis). Epigrafski spomenik i uopće kontekst nalazišta u Krivoglavcima oslikava jednu elitnu i uglednu porodicu Akvisa. Porodice Publija Elija Viktorina i Ulpije Galije su svoje porijeklo po agnatskoj liniji izvodili od onih osoba (odnosno patera familijasa) koje su dobile rimsko građanstvo za careva Hadrijana i Trajana. I vrlo vjerovatno su one direktnog domorodačkog, dezitijatskog porijekla, možda i predstavnici dezitijatske postustaničke “aristokratije” koja se ponašala lojalno i saradnički sa rimskom upravom. Sudeći po funkcijama koje je obnašao Publije Elije Viktorin, njegovo značenje u poslovima municipija Akvisa je bilo iznimno, i vjerovatno se nalazio na samom vrhu lokalne upravne strukture. Sudeći po tome što je Akvis na ovom natpisu u položaju municipija, datiranje nastanka natpisa se može staviti u prve decenije (nakon Karakaline konstitucije 211. god. n. e.) ili sredinu III. st. n. e.

Sudeći po ovome natpisu akvska municipalna jedinica je u III. st. n. e. tri puta unapređivala svoj status od municipija, preko kolonije do republike za Dioklecijana. Sličan primjer promaknuća imamo u slučaju Domavije koja se za vrijeme cara Aleksandra Severa (222-235 god. n. e.) naziva municipijem, a za vrijeme Trebonija Gala (251-253. god. n. e.) kolonijom.³³ Pa ako je Domavija mogla unaprijediti svoj status u par decenija prve polovice III st. n. e., zašto to ne bi bio slučaj i sa Akvisom.

³³ Patsch, 1915, 79-80; slike 63-66.

Lokalitet Zidine u Krivoglavcima se mora promatrati u kontekstu nalaza antičke građevinske djelatnosti na lokalitetu Marije, isto u Krivoglavcima. Krivoglavci su inače situirani na jednoj odličnoj poziciji uz rijeku Bosnu, na osunčanoj strani i u antičko doba tamo je sigurno postojala respektabilnija satelitska naseobina kourbane cjeline *Aquae S...* A nekada u prvim decenijama III. st. n. e. u ili u blizini današnjih Krivoglavaca vjerojatno su se prostirali posjedi Publija Elija Viktorina i njegove porodice. Pored njegove vile, možda više-manje na trasi današnje ceste, prolazio je rimski put koji je iz središnje Bosne dolazio u *Aquae S...*, što je dodatno pojačavalo značenje imanja i naseobine. Rekonstruirani i spojeni epigrafski spomenik Publija Elija Viktorina se danas nalazi smješten u stalnoj postavci Muzeja Sarajeva.

XV.

Naziv natpisa: Natpis Tita Aurelija Saturnina
CIL III 13 863

Mjesto nalaza: obala malog potoka (kod ušća Ljubovačkog potoka u Zujevinu) u blizini džamije, Pazarić, Hadžići

Vrijeme nalaza: IX. mjesec 1892.

Oblik/tip nalaza: ploča sa reljefnim prikazivanjem

Literatura: Patsch, 1894, 345-346; Isto, 1915, fus. 1. i sl. 117; *Arheološki leksikon BiH*, Tom I, 1988, 34 i Tab. 5 sl. 3; Bojanovski, 1988, 149-150 i fus. 38; Ćeman, 2000, 133; Mesihović, 2007, 906-907.

D M / TARSATVRNINVS / AR•AMVRCIANE / CONIVCIPIENTIS / 5
SIMAEBENEMERE / NTIETSIBIVI / VVSMEMORI / AMPOSVITQ / VIXIT
•ANXXVIII / 10 M IIII

D(is) M(anibus) / T(itus) Aur(elius) Saturninus / Aur(eliae) Amurcian(a) e / coniugi pientis-/ 5 simae bene mere-/nti et sibi vi-/ vus memori- / am posuit q(uae)/ vixit an(nos) XXVIII / 10 m(enses) IIII . Rekonstrukcija Patsch, 1894, 346.

D(is) M(anibus) / T(itus) Aur(elius) Saturninus / Aur(eliae) Amurcian(a) e / coniugi pientis-/ 5 simae bene mere-/nti et sibi vi-/ vus posuit; q(uae)/ vixit an(nos) XXVIII m(enses) IIII . Rekonstrukcija Bojanovski, 1988, 150, fus. 38. Kao što se vidi njegova rekonstrukcija ima više pogrešaka, uključujući i izostavljanje pojedinih riječi.

Predloženi okvirni prijevod:

“Bogovima Manima, Tit Aurelije Saturnin, Aureliji Amurcijani, najpobožnijem supružniku, veoma zaslužnoj i sebi za života spomen postavi, koja živi 29 godina i 4 mjeseca.”

Foto: S. Mesihović

Na ovom natpisu se pojavljuje jedna porodica čija oba supružnika pripadaju aurelijevskom gensu. Njihovo imanje se nalazilo zapadno od urbanog i upravnog jezgra municipalne jedinice Akvisa. Po agnatskoj liniji oni su vjerojatno poticali iz redova domaće romanizirane elite koja je primila rimsko građanstvo u vrijeme vladavine Antonina Pija, Marka Aurelija, Komoda i zaključno sa Karakalom, koji je isto nosio nomen *Aurelius*, iako je bio iz dinastije Severa.³⁴ Datacija natpisa III. st. n. e. Natpis se danas nalazi u stalnoj postavci Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Sam tekst je već u znatnoj mjeri izlizan. Pored ovog epigrafskog spomenika sa figuralnim predstavama pronađen je još je-

³⁴ Prije adopcije *Titus Aurelius Fulvius Boionius Arrius Antoninus Pius* (vl. 138-161. god. n. e.), *Marcus Aurelius Antoninus Augustus* (vl. 161-180. god. n. e.) rođen kao *Marcus Annius Catilius Severus*, **kasnije do adopcije** *Marcus Annius Verus*; *Marcus Aurelius Commodus Antoninus* (vl. 180-192 god. n. e.); *Marcus Aurelius Antoninus Caracalla* (vl. 211-217. god. n. e.).

dan, ali sa potpuno izlizanim tekstom. Inače na ovom lokalitetu su pronađeni i tragovi rimskih zidova i obilje fragmenata rimskog crijepa.³⁵ Znači na ovom prostoru se nalazila vila jedne ugledne porodice sa aurelijevskim gentilnim imenom.

XVI.

Naziv natpisa: Natpis Aurelija Supera

CIL III 8375 (isp. 12749)

Mjesto nalaza: U Gradcu na rijeci Zujevini, između Blažuja i Pazarića, Hadžići kod Sarajeva

Literatura: Patsch, 1894, 342; Isto, 1895, 143; Bojanovski, 1988, 150 i fus. 40; Ćeman, 2000, 130; Mesihović, 2007, 682; 904; 907; 911-912.

D(is) M(anibus) Aurel(ius) Super veter[a]nus ex / [l]eg(ione) VIII Aug(usta), memoriam sibe / 5 vi(vus) et Ver(a)e coniugi, Maximinae et Victorino filis nostris, filiam diffunctam, vi/110 xit annos XXVIII. Rekonstrukcija teksta je izvršena kombiniranjem rekonstrukcija koje se nalaze kod Patsch, 1894, 342 (glavnina rekonstrukcije) i Bojanovski, 1988. 150, fus. 40 (ubačena razdioba na brojeve redova u natpisu).

Predloženi okvirni prijevod:

“Bogovima Manima, Aurelije Super veteran VIII. legije Augusta sjećanje sebi za života i Veri supružniku, Maksimini i Viktorinu sinovima našim, otišloj kćeri, koja je živila 28 godina.”

Zapadno od urbanog i upravnog jezgra Akvisa svoje imanje je imala još jedna porodica aurelijevskog gensa. Njen *pater familias* je bio nekadašnji vojnik VIII. legije Augusta. Njegova supruga nosi možda izvorno keltsko ili italjsko ime. Možda bi se moglo pretpostaviti da je Aurelije Super po porijeklu iz Gornje Bosne, a da je dok je službovao oženio osobu iz sredine u kojoj je njegova legija bila stacionirana.

Inače lokalitet Gradac kod Hadžića pokazuje dugotrajni kontinuitet nastanjenosti od prapovijesti do kasnog srednjeg vijeka. Uz ruševine srednjo-

³⁵ *Arheološki leksikon BiH*, Tom III, 1988, 54.

vjekovne crkve pronađeni su tragovi kasnoantičke arhitekture, a uz stećke sa okolne nekropole jedan rimski žrtvenik.³⁶

Posjedi porodica Aurelija Supera i Tita Aurelija Saturnina su kao svoju osnovicu vjerojatno imali rijeku Zujevinu i nalazili su se između naseobina u gornjem toku Lepenice koje su ih povezivale sa važnijom rimskom naseobinom u kiseljačko-fojničkom području i urbano-upravnog jezgra municipalne jedinice Akvisa na užem ilidžanskom području. Ujedno, nalazeći se u dolini Zujevine, pored ili kroz ova imanja prolazila je i rimska cesta koja je dolazila iz Narone.

XVII.

Pored ovih natpisa, elektronsko izdanje latinskih natpisa - <http://compute-in.ku-eichstaett.de:8888/pls/epigr/epiergebnis> - navodi još natpisa, a koji su po njemu porijeklom sa sarajevskog područja, ali koji su i previše fragmentirani da se iz njih mogli izvući relevantniji zaključci.

CIL III, 10188, 20; Micio / Fullis

CIL III, 13871;]TRI I[

CIL III, 14334,1 (p 2328,179); Conat[3]

CIL III, 13340,08 (p 2328,178); [H]eracli[3]

CIL III, 14321;]O[3] / [3]DI[3] / [3]V[

CIL III, 14621;]OL[3] / [3]DI[

CIL III, 10188,01; D(omini) n(ostri) T(h)eo(erici) r(egis). Gospodaru našem, Teodoriku kralju....

CIL III, 10188,01 izaziva niz nedoumica jer o njemu postoje vrlo oskudni podaci. Po N. Miletić (1984, 376) "...izuzetno je značajan, na žalost slučajni, nalaz sa područja Sarajeva male game od rubina ili granata (almandina) sa monogramom vrlo sličnim Teodorikovom (D/omini N/ostri Teod/erici R/egis), koju je A. J. Evans nabavio prilikom svoga putovanja..." Ako je lociranje, rekonstruiranje i čitanje ovog nalaza tačno, onda bi ovo bio jedan od vrlo vrijednih natpisa na kome se navodi ime ostrogotskog kralja Teodorika, kada je Dalmacija doživjela privremeni, višedecenijski kasnoantički "renesans".³⁷

³⁶ *Arheološki leksikon BiH*, Tom III, 1988, 44.

³⁷ Jedini nalaz gotske materijalne kulture pronađen na istoku sarajevskog područja je karika životinjskog stila, nađena 1894. god. u ulici Ćemaluša (općina Centar). Karika je izrađena od

Njegovo tituliranje kao kralja pokazuje da je određena ostrogotska zajednica boravila u Gornjoj Bosni (uporedi: Baziliku u Brezi). Datacija: vrijeme vladavine Flavija Teodorika (493-526. god.), vjerojatno prve decenije VI. st. Ipak, potrebno je i navesti da navedeno elektronsko izdanje inače u sebi ima niz grešaka u lociranju pojedinih natpisa (samo za Sarajevo su prepoznata dva slučaja pogrešnog lociranja natpisa).

Na Ilidži je pronađena i amfora sa *sigillum*: COSSII

Literatura: Pašalić, 1984, 280, sl. 79; Škegro, 1997, 108.

XVIII.

OSOBE IZ RIMSKOG SARAJEVA

Rekonstruirani oblik na spomeniku	Ime u nominativu jednine (prevedeno)
Charmidis	= Harmidis
Ulp/io	= Ulpio
Ulpia/ M?usa	= Ulpija Musa
Ulp(i)/a Successa	= Ulpija Sukesca
A(ulo) Celso	= Aul Celso
Viviae	= Vivia
Ulpia Pa/ula	= Ulpija Paula
Aur(elius) / Maximus	= Aurelije Maksimus
P(ublius) Ael(ius) Victorinus	= Publije Elije Viktorin
Ul(piae) Galli(a)e	= Ulpija Galia
(Vict)orino	= Elije Viktorin
Afrodisius	= Afrodisij
T(itus) Aur(elius) Saturninus	= Tit Aurelije Saturnin
Aur(eliae) Amurcian(a)e	= Aurelija Amurcijana
Aurel(ius) Super	= Aurelije Super
Ver(a)e	= Vera
Maximinae	= Maksimin ili Maksimina?
Victorino	= Viktorin

bronzane žice, debele 2,5 mm u promjeru 49 mm i pokrivena tamnozelenom patinom. Na dva mjesta na karici nalaze se dvije potpuno slične životinjske glave, koje su karakteristične za sjeverni životinjski stil, koji vodi svoje porijeklo iz Skandinavije (Sergejevski, 1947, 43).

P(ublius) Ael(ius) / Maximinus	= Publije Elije Maksimin
[P(ublio) Ael(io) ...]iano	= Publije Elije

Ulpijevski gens = 5

Elijevski gens = 4

Aurelijevski gens = 6

Nepoznato = 5

Ukupno: 20. (15 vjerojatno domaćeg porijekla 75%)

Navedena imena kao da navode na pomisao da je glavni dio municipalne elite Akvisa činio domaći, romanizirani sloj koji je rimsko građanstvo uglavnom dobio u toku II. st. n. e., sve do Karakaline konstitucije 212. god. n. e. Ova municipalna elita je vjerojatno većinom porijeklom iz reda dezitijatske aristokratije, koja se polako etablirala nakon završetka ustanka i u toku I. st. n. e. Ta aristokratija je svojim utjecajem, moći i bogatstvom, zahvaljujući i rimskom protežiranju, zamijenila više demokracičnije uređenje dezitijatske politije prije 9. god. n. e., odnosno u vrijeme nezavisnosti, prvog razdoblja rimske vladavine i perioda ustanka. Nakon ustanka, taj sloj je bio garant lojalnosti dezitijatske *civitas*, a posebno što rimska državna i provincijska vlast nije mogla dopustiti demokratsko dezitijatsko uređenje koje je bilo i nosilac otpora u ustanku.

Udio domaće populacije je još bio veći u nižim slojevima stanovništva, a posebno u onim njenim dijelovima koji su bili poluromanizirani. Ti slojevi iza sebe nisu ostavljali natpise, pa je o njima teško dati preciznijih podataka.

Na elektronskom izdanju latinskih natpisa <http://compute-in.ku-eichstaett.de:8888/pls/epigr/epiergebnis> CIL III, 8376b = CIL III, 12750 = AE 1890, 00105 = AE 1893, 00132 --- D(is) M(anibus) / C(aius) Iulius Maxi/mus veter(anus) / coh(ortis) I Belg(arum) / v(ivus) f(ecit) / sib(i) ed (=et) Avil(iae) / Amabili co/niugi su(a)e --- je pogrešno uvršten u Sarajevo. Natpis na kome se spominje I. Belgijska kohorta, koja je inače bila stacionirana u Dalmaciji potiče iz Usore.³⁸

Na elektronskom izdanju latinskih natpisa <http://compute-in.ku-eichstaett.de:8888/pls/epigr/epiergebnis>

³⁸ Patsch, 1914, 166, sl. 36 i fus. 1.; O I. Belgijskoj kohorti v. Patsch, 1914, 164-169.

ett.de:8888/pls/epigr/epiergebnis CIL III, 8376c = CIL III, 12751 = *ILJug* III, 1563

--- *D(is) M(anibus) / Aurel(ius) Gal(lus) def(unctus) an(norum) / LXV et Avel(lia) / Madus def(uncta) an(norum) / LX Aurel(ius) Capito / parentibus / p(ro) p(ietate)*--- je pogrešno uvršten u Sarajevo. Nadgrobna ploča sa natpisom na kome se spominje porodica (Aurelije Gal, Avelia Madus i Aurelije Kapit) aurelijevskog gensa pronađena je u Štitarevu kod Višegrada.³⁹

OSOBE IZ JAVNOG ŽIVOTA RIMSKE DRŽAVE,
TITULE, DRŽAVNE I PROVINCijske INSTITUCIJE I SLUŽBE,
VOJNE JEDINICE

Rekonstruirani oblik na spomeniku	Ime u nominativu jednine (prevedeno)
Imp(eratori) [C(aesari)] C(aio) Valer(io) / Diocleti(a)n[o]/.... Aug(usto)	Imperator cesar Gaj Valerije Dioklecijan...Augustu
Co(n)s(ul)	Konzul
fetial[is 3]	Fecijal
Maximina C[lémentina]	???
Clementino Clemente	Sekst Katij Klementin Priskilijan
l]eg(ione) VIII Aug(usta)	VIII. legija Augusta

BOŽANSTVA

Rekonstruirani oblik na spomeniku	Ime u nominativu jednine (prevedeno)
Apollin[i] / Tadenus	Apolon Tadenus
?[Apol]lini.....	Apolon
D(is) M(anibus)	Bogovima Manima
Silvia	Silvia
I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/ Iunoni Regina [e]/ Minervae	Kapitolinska Trijada (Jupiter, Najbolji, Najveći; Junona Kraljica i Minerva)

³⁹ Sergejevski, 1934, 20, fus. 28 i Tbl. III sl. 21; Bojanovski, 1988, 187.

ABRACAX	Abraks
I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Tonitra- /tori ⁴⁰	Jupiter, Najbolji, Najveći, Tonitrator (Gromovnik?)

MUNICIPALNA JEDINICA AQVAE S... I NJENE INSTITUCIJE

Rekonstruirani oblik na spomeniku	Ime u nominativu jednine (prevedeno)
col(oniae)	Kolonija
r(es) p(ublica) Aq(uarum) S(.....).	republika Akvis S...?
flam[en	Flamen
dec(urioni)	Dekuron
M(unicipi) Aq(ensis)	Municipij
III(I) vir q(uin)q(ennalis)	tresvir (ili kvatuorvir!?) kvinkenalis
Ed(il)	Edil

TEGULE

Na prostoru naseobinskog areala u centralnom Sarajevu, na lijevoj obali Miljacke u Kovačićima evidentirano je i postojanje ciglane. Među mnogobrojnim odlomcima raznovrsne rimske opeke na prostoru ciglane sačuvala su se i dva odlomka sa tegula (cigli) sa žigovima: CONSTA... i CO.... Iz ostataka rimskih zgrada nedaleko od današnjeg Filozofskog fakulteta izvađene su tegule sa žigovima: CONST..., CON... i NIMIXAM (obratno: MAXIMIN). Datacija III. st. n. e.⁴¹

Na prostoru centralnog Sarajeva je evidentiran prilično velik broj nalaza rimske provenijencije (ostaci zgrada, privrednih pogona-evidentirani su i ostaci lončarske/keramičarske radionice, grobovi, mozaik, pokretni materijal, novčići).⁴² Ovo govori da je tu nesumnjivo postojalo naselje subordinirano urbanom i upravnom jezgru *Aquae S...* To bi bilo u odnosu na Ilidžu jedno satelitsko veće naselje, suprotno od današnje situacije. Porijeklo ovoga rimskog

⁴⁰ O Jupiteru i njegovim kulturnim zajednicama na prostoru današnje BiH v. Imamović, 126-148.

⁴¹ Radimsky, 1896; Pašalić, 1975 B, 242; Škegro, 1999, 251; 257.

⁴² O tome v. Sergejevski, 1947; Mesihović, 2007, 783-784; 981-982.

naselja u centralnom Sarajevu sa obje strane Miljacke treba tražiti u kontinuitetu sa naseobinskim kompleksom Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar, koji se jednostavno “preselio” u ravniji plato. Na samom Debelom Brdu se očuvala još stoljećima utvrda/citadela. Naravno ovaj proces “silaženja” u ravniji dio je bio postupan, vezan i sa rimskim strateškim interesima, i sa procesom romanizacije i kulturnog rasta ali i sa privrednim interesima lokalne populacije (želja da se bude u što je moguće većoj blizini same rimske ceste). Samim tim je i razumljivo da u tome razvijenom naselju (sa vjerojatnim zenitom svoga antičkog razvitka u III. st. n. e.) postoji i ciglana koja podmiruje potrebe sarajevskog područja. Sami žigovi možda donose ime vlasnika radionice. U antičko doba je možda bio eksploatiran i kamenolom u Lapišnici, o čemu bi posredno govorilo i ime lokaliteta (*lapis, idis, m*-kamen). U tom slučaju Lapišnica bi služila kao majdan za dobivanje kvalitetnog kamena za graditelje antičkog “Sarajeva”.

NOVAC

Ilidža:

Prilikom prvog sustavnog iskopavanja rimskog nalazišta na Ilidži, koje je vodio Ivan Kellner, pronađen je i veliki broj novčića (63 komada – uglavnom brončanih i u manjoj mjeri od billona i srebrnih) sa latinskim legendama.⁴³ Po članku I. Kellnera objavljenom u *Glasniku Zemaljskog muzeja* četiri novčića do tada nisu bila pobliže ispitana, za 13 komada je pismo izlizano, a za 46 se mogla odrediti pripadnost.

I.

Najinteresantniji brončani novčić sa legendom pripada Trajanu.⁴⁴

Lice: IMPTRAIANOAVGGERDACPMTRPCOSVIPP

Naličje: METALLIVLPIANIDELM

Lice: *Imperatori Traiano Augusto Germanico Dacico pontifex maximus tribunitia potestas consul VI, pater patriae*

⁴³ Kellner, 1895, 195-197.

⁴⁴ O ovom novčiću v. Kellner, 1895, 195.

Naličje: *Metalli Ulpiani Delmatiae?*

Lice: Imperatoru Trajanu Augustu Germaniku Dačkom, vrhovni svećenik, tribunske moći, konzul 6. put, otac domovine

Naličje: Ulpijevski rudnici Dalmacije?

Riječ je o rudarskom novcu izdanom početkom 112. god. n. e. Ako se DELM odnosi na Dalmaciju, onda bi se moglo tvrditi da je novac izdat na prostoru Provincije i da je vjerojatno produkt djelatnosti rudnika iz bosanske unutrašnjosti.

II. Pored Trajana ostali novčići pripadaju sljedećim carevima ili drugim utjecajnim osobama:

Broj novčića	Pripadnost caru ili drugoj utjecajnoj osobi	Broj novčića	Pripadnost caru ili drugoj utjecajnoj osobi
1	Vespasianus (vl. 69-79. god. n. e.)	1	M. Iulius Philippus (244-249. god. n. e.)
3 (jedan brončani novčić nije baš pozdan)	Hadrianus (117-138. god. n. e.)	1	Decius ? (249-251. god. n. e.)
4	Antoninus Pius (138-161. god. n. e.)	1	Gallus (251-253. god. n. e.) – riječ je o caru Trebonijanu Galu
1	Faustina Maior – supruga Antonina Pija, umrla 141. god. n. e.	1	Valerianus iunior ? -Minor- (možda sin cara Valerijana 253-260. god. n. e.)
1	Lucius Verus (161-169. god. n. e.)	2	Gallienus (260-268. god. n. e.)
2	Faustina - Minor ? kćerka Antonina Pija i supruga Marka Aurelija, umrla 175. god. n. e.	1	Aurelianus (270-275. god. n. e.)
2	Marcus Aurelius* (161-180. god. n. e.)	1	Probus (276-282. god. n. e.)
3	Commodus (180-192. god. n. e.)	1	Constantinus I (307-337. god. n. e.)
3	Septimius Severus (193-211. god. n. e.)	1	Licinianus Licinius (308-324. god. n. e.)

1	Iulia Domna – supruga Septimija Severa, umrla 217. god. n. e.	1	Crispus (sin Konstantina I – pogubljen 326. god. n. e.)
1	Caracalla (211-217. god. n. e.)	4	Constantius II ? (337-361. god. n. e.)
2	Alexander Severus (222-235. god. n. e.)	1	Gratian (367-383. god. n. e.)
1	Maximus Maximini filius (možda sin cara Maksimina Tračanina 235-238. god. n. e.)	1	Valens ? (364-378. god. n. e.)
2	Gordianus III ? (238-244. god. n. e.)	1	iskvareni Vota-dinar IV. st. n. e.

* Brončani novčić Marka Aurelija iz 174. god. n. e. sa legendom: MANTONINVSAVGTR-PXXVIII (na licu) – SC IMP VI COSIII (na naličju). 1. *Marcus Antoninus August tribunitia potestas XXVIII – Senatus consulto imperator VI consul III* 2. Marko Aurelije August, tribunske moći 27. puta – Zaključkom Senata. Imperator 6. puta, konzul 3. puta Ovaj novčić je izdat odlukom Rimskog Senata što se potvrđuje kraticom SC.

Od ovih 46 novčića okvirni raspored (uključujući i sumnjive pripadnosti novčića) po razdobljima je sljedeći:

1. Flavijevci (69-96. god. n. e.) -1
2. Antonini (96-192. god. n. e.) -17
3. Severi (193-235. god. n. e.) -7
4. Vrijeme krize (235-268. god. n. e.) -9
5. Ilirski carevi (268-305. god. n. e.) -2
6. Vrijeme Konstantina i njegovih nasljednika (307-363. god. n. e.) -7
7. Valentijanova dinastija (364-392. god. n. e.) -2
8. IV. stoljeće -1

Istočno i centralno Sarajevo:

Pored Ilidže, odnosno urbanog i upravnog sjedišta municipalne jedinice Akvisa, veliki broj rimskih novčića pronađen je i na ostalim dijelovima sarajevskog područja (Podhrastovi, Gorica, Bistrik, korito Miljacke, Marijin dvor, Grbavica, Pofalići).⁴⁵

⁴⁵ *Arheološki leksikon BiH*, Tom III, 1988, 55.

I. Najstariji do sada pronađeni rimski novčić sa sarajevskog područja nađen je u Ulici Dugi Sokak, Bistrik, Stari Grad. Danas se čuva u Zemaljskom muzeju pod inventarskim brojem numizmatičke zbirke 12365.

DIVVS AVGVSTVS PATER (lice novčića)
“božanski otac August”

Brončani novčić kovan je za vrijeme cara Tiberija (vl. 14-37. god. n. e.), a posvećen uspomeni na deificiranog Augusta. Na naličju se nalazi prikaz mu-nje sa kraticom SC. Ovaj novčić je gotovo sigurno u rimskim državnim kovnicama nastao neposredno nakon smrti Augusta 14. god. n. e. i samim tim predstavlja najstariji materijalni i epigrafski nalaz rimskog prisustva na sarajevskom području, par godina nakon završetka Velikog Ilirskog ustanka.

II. Najinteresantniji novčić pronađen do sada na sarajevskom području jeste onaj koji pripada caru Didiju Julijanu i koji je nađen u koritu Miljacke. Danas se čuva u Zemaljskom muzeju pod inventarskim brojem numizmatičke zbirke 12359.

Literatura: Mesihović, 2007, 784.

Lice: IMP CAES M DID SEV IVLIA AVG; *Imperator Caesar Marcus Didius Severus Iulianus August*; “Imperator cesar Marko Didije Sever Julijan August”

Naličje: CONCORD SC; *Concordia senatus consulto*; “Sloga” (stoji sa dvije vojničke zastave radi toga što je na licitaciji koju su proveli pretorijanci došao do carskog purpura). Zaključkom Senata.

Zbog samo dvomjesečne vladavine ovog rimskog cara u toku 193. god. n. e. novac posvećen Didiju Julijanu je dosta rijedak. Njegovo prisustvo sugerira da je centralni dio Sarajeva bio jedno od značajnijih putnih i trgovačkih stajališta sa intenzivnijim prometom u zadnjoj deceniji II. st. n. e.

III. Pored spomenuta dva novčića (najstarijeg i najinteresantnijeg) širom istočnog i centralnog Sarajeva pronađeno je, prema D. Sergejevskom, i dosta drugih rimskih novčića sa legendama rimskih i istočnorimskih/romejskih careva.⁴⁶

Broj novčića i nalazište	Pripadnost caru ili drugoj utjecajnoj osobi	Broj novčića i nalazište	Pripadnost caru ili drugoj utjecajnoj osobi
1 – Debelo Brdo	Otho (69. god. n. e.) ⁴⁷	1 – Podhrastovi	Constantius II
1 – nekadašnje groblje “Vasiljeva Bašta” nedaleko od Filozofskog fakulteta	Traianus (98-117. god. n. e.)	1 – Debelo Brdo	Vetranio (350. god. n. e.)
1 - Centar grada 1 - Gorica	Antoninus Pius	1 - Gorica	Valentinianus I (364-375. god. n. e.)
1 - kod stare tvornice Duhana (izdala ga kolonija Viminacij)	Philippus	5 - Pofalići	Valens
1 – Grbavica	Trebonianus Gallus	1	Iustinus (518-527. god. n. e.)
1	Claudius II (268-270. god. n. e.)	1 - Navodno u koritu Miljacke	Iustinianus (527-565. god. n. e.)
1 – nekadašnje groblje “Vasiljeva Bašta” nedaleko od Filozofskog fakulteta	Diocletianus (284-305. god. n. e.)		
1 – korito Miljacke	Licinianus Licinius		
1	Constantinus I		

⁴⁶ Sergejevski, 1947, 40-42.

⁴⁷ Sergejevski (1947, 40) je pogrešno kao godinu izdanja naveo 32. god. n. e. kada je ustvari Marko Salvije Oto bio rođen. Sergejevski se vjerojatno zbunio prateći Cohena (str. 352) koji je na samom početku svoga teksta za Otona naveo da je rođen 32. god. n. e.

1. Julijevci – Klaudijevci -1
2. Vrijeme četiri cara (68-69. god. n. e.) -1
3. Antonini -3
4. Vrijeme prevrata 193. god. n. e. -1
5. Vrijeme krize -2
6. Ilirski carevi -2
7. Vrijeme Konstantina i njegovih nasljednika -4
8. Valentijanova dinastija -6
9. Justinova (istočnorimska) dinastija -2

U stalnoj postavci Muzeja Sarajeva među izloženih šest rimskih novčića (2 Antonin Pije, 1 Marko Aurelije, 2 Dioklecijan) nalazi se i jedan sa imenom LVCILLA i ženskim likom na licu novčića. Riječ je o Aniji Aureliji Galeriji Lucili (*Annia Aurelia Galeria Lucilla*; 148. ili 150-182. god. n. e.), kćerci Marka Aurelija i njegove supruge Faustine Mlađe i starijoj sestri Komoda.

Na lokalitetu Stupsko Brdo, Stup, Ilidža na mjestu gdje se nalazilo jedno bogatije antičko poljoprivredno dobro nađena su dva novčića: *Carinus* (283-285. god. n. e.) i *Maximianus* (307-310. god. n. e.).⁴⁸

U urni iz rimskog groba u Trnovu nađena su dva oštećena novčića M. Aurelija i Faustine Mlađe.⁴⁹

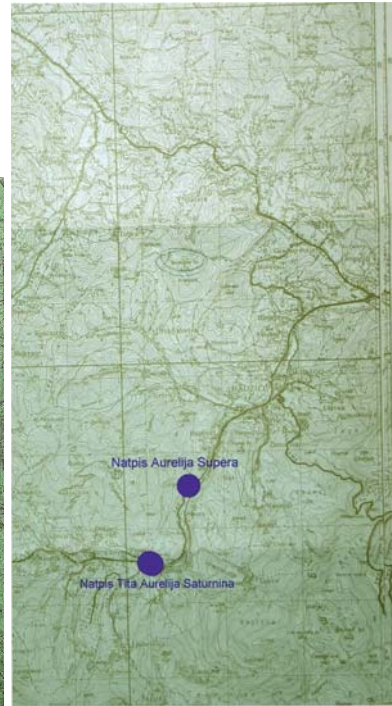
Iz prezentiranih podataka može se izvući zaključak da je sarajevsko područje u periodu II.- IV. st. n. e. imalo izrazit antički razvitak koji se nakon postupnosti I. st. n. e., naglo ubrzava sa djelovanjem i politikom Antonina. Taj ubrzani proces romanizacije (i kulturne i pravne) traje u toku cijelog II. st. i završava se sa Severima, odnosno sa Karakalinom konstitucijom (koja bi bila i simbolički kraj ovoga procesa). Da je ova konstatacija tačna govore u prilog i mnogobrojni Ulpiji, Eliji i Aureliji sa sarajevskog područja, čiji su preci u I. st. n. e. bili "obični" domorodci. Sa III. st. započinje vrijeme ustaljenog antičkog razvitka. I dok druge oblasti Imperije dolaze u stanje krize, ilirske provincije proživljavaju intenzivan i osebujan antički razvitak. Posebno njihovo značenje, uključujući i municipalnu jedinicu Akvis, dostiže vrhunac za vrijeme vladavina ilirskih careva i to pogotovu u vrijeme kada se politička situacija

⁴⁸ *Arheološki leksikon BiH*, Tom III, 1988, 56.

⁴⁹ *Arheološki leksikon BiH*, Tom III, 1988, 57.

stabilizirala i kada je purpurnim plaštem ogrnut jedan sin Dalmacije – Dioklecijan. Ilirik svoje značenje zadržava i u toku IV. st. a znaci dekadensa se još uvijek kod suvremenika ne uočavaju. To stanje se narušava tek sa katastrofom kod Hadrijanopolja 378. god. n. e.

PRILOG 1.

- Epigrafski spomenici
- ┃ Tegule sa natpisima
- Veća koncentracija novca

PRILOG 2.

Satelitski snimci ostataka rimskih objekata na Ilidži.

PRILOG 3.

Satelitski snimci zone Debelo Brdo – Zlatište – Soukbunar

PRILOG 4.

EVIDENTIRANI ARHEOLOŠKI LOKALITETI NA SARAJEVSKOM PODRUČJU ⁵⁰

Prapovijest i protohistorija

Naselja na otvorenom:

1. Butmir, Butmir, Ilidža, Radimsky - Hörnes, 1895; Fiala - Hörnes, 1898; Benac, 1952; Isto, 1979.
2. Naklo, Vojkovići, Ilidža, Fiala, 1889, 92; Isto, 1892, 212-214; I. Čremošnik, 1950, 387.

Gradine:

1. Gradina, Rogoušići, Pale, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 45, čl. L. Fekeža
2. Velika Gradina, Kadino Selo-Velika Strana, Pale, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 57, čl. L. Fekeža
3. Gradina, Gradina, Pale, Mazalić, 1939, 25-28; Bešlagić, 1971, 265.
4. Gradina, Vitez, Pale, Govedarica, 1985, 15-27.
5. Gradina, Vidotina, Ilijaš, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 45, čl. L. Fekeža
6. Gradina, Ivančići, Ilijaš, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 45, čl. L. Fekeža
7. Gradina Kamenica-Nanići, Ilijaš, Malez, 1968, 179-180.
8. Gradina Čavljak, Hreša, Sarajevo-Stari Grad, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 46, čl. L. Fekeža
9. Gradac Hodidjed, Sarajevo-Stari Grad, Mandić, 1927, 10-11; L. Fekeža, Neobjavljeni izvještaj sa iskopavanja iz septembra 1981. godine na lokalitetu Gradac-Hodidjed
10. Obhodža, Sarajevo-Stari Grad, Ćurčić, 1908, 365-367.
11. Velika Gradina, Faletići, Sarajevo-Stari Grad (riječ je ustvari o dvije gradine međusobno vezanim), Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 47, čl. L. Fekeža
12. Gradina, Donje Biosko, Sarajevo-Stari Grad, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 44, čl. L. Fekeža
13. Fortica, Sarajevo-Stari Grad, Ćurčić, 1908, 375-378; Čović, 1965, 34; 79-82.
14. Gradina, Mrkovići, Sarajevo-Centar, Ćurčić, 1908, 367.

⁵⁰ Napomena:

1. Nalazišta su sistematizirana na osnovi teritorijalne pripadnosti (regionalna, općinska - na osnovi stanja iz 1990. godine).
2. Nazivi lokaliteta su navedeni na osnovi standarda preuzetog iz Arheološkog leksikona po sustavu: ime uže lokacije, ime mjesta, ime općine (stanje iz 1990. godine). Ovaj standard se primjenjuje u cjelokupnom radu.

15. Gradac Bistrik, Sarajevo-Stari Grad, Ćurčić, 1908, 365.
16. Naseobinski kompleks Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar, Sarajevo-Centar, Fiala, 1889, 92-93; Isto, 1890, 212-220; Isto, 1891, 424-431; Isto, 1894, 107-140; Isto, 1895, 123-137; Isto, 1896, 97-107; Ćurčić, 1908, 364-365; Sergejevski, 1947, 39-40; Čović, 1976, 75, 78, 98; 193-194; Isto, 1976 A, 105-115+Tbl.I-III; Isto, 1983, 170-182; Isto, 1983 A; Isto, 1983 B, 390-412; Isto, 1987; Sakellarakis-Marić, 1975, 153-156; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 42; Mesihović, 2007, 941-988.
17. Gradac, Nahorevo, Sarajevo-Centar, Ćurčić, 1908, 367.
18. Kokorevac, Nahorevo, Sarajevo-Centar, Ćurčić, 1908, 367-368.
19. Gradac (Ilinjača), Gornji Kotorac, Ilidža, dugovječno i veliko naselje, Ćurčić, 1908, 364; Korošec, 1940, 77-81; Benac, 1963, 25-31; Čović, 1965, 73; 79; 84; Čović, 1966, 9-17; Ferjančić, 1959, 58; Čače, 1998, 27-28.
20. Gradina, Hrasnica-Lasica, Ilidža, Bajo, 1974, 45; 57, 60; 65.
21. Gradac, Dvor, Sarajevo-Novigrad, Skarić, 1937, 22; 26.
22. Grad Svrake, Vogošća (lokalitet u tekstu poznat kao Semizovac), Mandić, 1933; Korošec, 1943, 56-60; Čović, 1965, 87-89; Perić, 2002, 188.
23. Rečica, Rečica, Sarajevo-Novigrad, Skarić, 1937, 22.
24. Mala Gradina, Zenik, Ilidža, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 51, čl. B. Čović
25. Velika Gradina, Zenik, Ilidža, Skarić, 1937, 26; Čović, 1983 B, 392; 396; Marijanović, 1984, 89-96.
26. Gradina, Blažuj, Ilidža, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 44, čl. L. Fekeža
27. Rogoš, Blažuj, Ilidža, Radimsky, 1892, 225-226.
28. Gubavac, Vrelo Bosne, Ilidža, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 47, čl. L. Fekeža
29. Gradac, Gradac, Hadžići, Mazalić, 1942, 193-206; Isto, 1972, 79-85; Bešlagić, 1971, 171.
30. Borak, Tarčin, Hadžići, Bešlagić, 1971, 172; Bojanovski, 1978, 104, 108.
31. Gradina, Lokve, Vogošća, Mazalić, 1950, 409.
32. Gradina, Umoljani, Trnovo (uz rijeku Rakitnicu), Patsch, 1902, 331.
33. Gradina, Prečani, Trnovo, Vego, 1981, 39.
34. Gradina, Mijanovići, Trnovo, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 45, čl. L. Fekeža
35. Gradac, Brutus, Trnovo, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 44, čl. L. Fekeža
36. Gradina, Šišići, Trnovo, Bešlagić, 1971, 181.
37. Bašačka gradina, Bistročaj, Trnovo, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 39, čl. K. Topolovac
38. Gradina, Delijaš, Trnovo, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 44, čl. K. Topolovac

Tumuli:

1. Krčevine, Dovlići, Sarajevo-Stari Grad, Mazalić, 1939, 24.

2. Močila, Sarajevo-Stari Grad, Ćurčić, 1908, 378.
3. Orlovac, Hreša, Sarajevo-Stari Grad, Ćurčić, 1908, 365.
4. Gradac, Ilinjača, Gornji Kotorac, Ćurčić, 1908, 364; Korošec, 1940, 77-81; Benac, 1963, 25-31; Čović, 1965, 73; 79; 84; Čović, 1966, 9-17; Ferjančić, 1959, 58.
5. Kovačevina, Krupac, Ilidža, Bešliagić, 1971, 50.
6. Pasatina, Krivoglavci-Pasatina, Vogošća, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 54, čl. K. Topolovac
7. Gomila, Krivoglavci, Vogošća, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 43, čl. K. Topolovac
8. Grkarica, Igman, Trnovo, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 47, čl. L. Fekeža
9. Gradina, Prečani, Trnovo, Vego, 1981, 39.
10. Rahovići, Prečani-Rahovići, Trnovo, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 55, čl. K. Topolovac
11. Gromile, Govedovići, Trnovo, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 47, čl. L. Fekeža
12. Gromile, Ostojići, Trnovo, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 47, čl. L. Fekeža

Ostave:

13. Tarčin I, Tarčin, Hadžići, ostava oružja, Bojanovski, 1964, 195-196.

Grobovi (samostalni ili u okviru nekropola ravnih grobova):

1. Semizovac, Semizovac, Vogošća, Čović, 1957, 241-255.
2. Grad Svrake, Vogošća (lokalitet u tekstu poznat kao Semizovac), Mandić, 1933; Korošec, 1943, 56-60; Čović, 1965, 87-89; Perić, 2002, 188.

Pojedinačni nalaz:

1. Kamenjača, Vogošća, Patsch, 1902 A, 16; Bajo, 1973, 120-121.
2. Igman Planina, Vrelo Bosne, Ilidža, Benac, 1954, 10.

Antička historija

Pojedinačni nalaz:

1. Centar I, Sarajevo-Centar, fibula tipa sidro, Sergejevski, 1947, 38-39.
2. Bara, Rakovica-Košelji, Ilidža, ostaci rimskih keramičkih vodovodnih cijevi, Bojanovski, 1981, 142.
3. Tekija, Podlugovi, Ilijaš, slučajno otkrivena rimska cigla i kasnoantički kapitel sa abakom, volutama i listovima, Sergejevski, 1948, 182.
4. Dejčići, Dejčići, Trnovo, Fiala, 1893, 151-152.

Grobovi (samostalni ili u okviru nekropola ravnih grobova):

1. Grad Svrake, Vogošća (lokalitet u tekstu poznat kao Semizovac), Mandić, 1933; Korošec, 1943, 56-60; Čović, 1965, 87-89; Perić, 2002, 188.
2. Novo Sarajevo 1, Sarajevo-Novu Sarajevo, (iz rimskog doba) Sergejevski, 1947, 28-29.
3. Marindvor 2, Sarajevo-Centar, (iz rimskog doba), Sergejevski, 1947, 14-29; Smole-Gavrilović, 1971.
4. Marindvor 1, Sarajevo-Centar (iz rimskog doba), Patsch, 1895 A, 94-95; Sergejevski, 1947, 28.
5. Varošiste, Mihajevići, Novi Grad-Sarajevo, (iz rimskog doba), Miletić, 1955, 151-155 sl. 1-2+Tbl. I; Isto, 1956, 9-39; Isto, 1961, 249-257.
6. Velika Gradina, Zenik, Ilidža, (iz rimskog doba-3 groba sa spaljenim pokojnicima) Skarić, 1937, 26; Čović, 1983 B, 392; 396; Marijanović, 1984, 89-96.
7. Stupsko Brdo, Stup, Ilidža, G. Čremošnik, 1930.
8. Trnovo, Trnovo, Patsch, 1902 A, 10-11 (novac, pokretni materijal, dosta)

Novac:

1. Novo Sarajevo 1, Sarajevo-Novu Sarajevo, Sergejevski, 1947, 28-29.
2. Stupsko Brdo, Stup, Ilidža, G.Čremošnik, 1930.
3. Korito Miljacke u Sarajevu, novčić Didija Julijana, numizmatička zbirka Zemaljskog muzeja pod inventarskim brojem 12359
4. Sarajevo, na više mjesto nađen rimski novac, Sergejevski, 1947, 40-42.
5. Gradac (Ilinjača) Gornji Kotorac, Ilidža, refugij, Čurčić, 1908, 364; Korošec, 1940, 77-81; Benac, 1963, 25-31; Čović, 1965, 73; 79; 84; Čović, 1966, 9-17; Ferjančić, 1959, 58.

Ostaci rimskih građevina (naselja na otvorenom, vila urbana, vila rustica):

1. Naklo, Vojkovići, Ilidža, Fiala, 1889, 92; Isto, 1892, 212-214; I. Čremošnik, 1950, 387.
2. Kamenjača, Vogošća, Patsch, 1902 A, 16; Bajo, 1973, 120-121.
3. Gromiljače, Raštelica, Hadžići, Arheološki leksikon, Tom III, 1988, 47, čl. K. Topolovac
4. Pazarić, Pazarić, Hadžići, Patsch, 1894, 345; Bojanovski, 1978, 104; Isto, 1988, 149-150 i fus. 38; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 34.
5. Crkvište, Blažuj, Ilidža, Patsch, 1894, 343; Sergejevski, 1947, 33; Benac, 1954, 32; Imamović, 1977, 84; 336-337.
6. Osijek, Osijek, Ilidža, Truhelka, 1890, 95-96; Sergejevski, 1947, 32.
7. Mekote, Osijek, Ilidža, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 51, čl. L. Fekeža
8. Crkvine, Rakovica-Šamin Gaj, Ilidža, Bojanovski, 1981, 142.
9. Despića njive, Rakovica, Ilidža, Bojanovski, 1981, 142.
10. Hrasnica, Hrasnica, Ilidža, Benac, 1954, 33.

11. Crnač, Donji Kotorac, Ilidža, Bešlagić, 1971, 177.
12. Crkvina, Donji Kotorac, Ilidža, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 41, čl. K. Topolovac
13. Stupsko Brdo, Stup, Ilidža, G. Čremošnik, 1930.
14. Švrakino Selo, Novi Grad-Sarajevo,⁵¹ Patsch, 1894, 341; Imamović, 1977, 364.
15. Butila, Butila, Ilidža, Arheološki leksikon III, 1988, 40, čl. K. Topolovac
16. Grčko Groblje, Svrake, Vogošća, Mazalić, 1950, 405-406.
17. Gornja Jošanica, Vogošća, Patsch, 1902 A, 16.
18. Centar 2, Sarajevo, Radimsky, 1896.
19. Faletići, Faletići, Stari-Grad Sarajevo, Bojanovski, 1981, 144.
20. Naklo, Vojkovići, Ilidža, Fiala, 1889, 92; Isto, 1892, 212-214, I. Čremošnik, 1950, 387.
21. Ilidža, Ilidža,⁵² Kellner, 1895; Skarić, 1926, 101-104; Sergejevski, 1936; Čremošnik, 1950, 385-386; Čremošnik, 1951, 259; Basler, 1959; Pašalić, 1959; Isto, 1959 A; Isto, 1960, 68 i d.; Bojanovski, 1988, 144-154; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 157.
22. Marije, Krivoglavci, Vogošća, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 51, čl. K. Topolovac
23. Bjeluše, Rakovica, Ilidža, Bojanovski, 1981, 142.
24. Marindvor 2, (šire područje) Sarajevo-Centar, Sergejevski, 1947, 14-29; Smole-Gavrilović, 1971.
25. Livade, Krivoglavci, Vogošća

Rimski kameni spomenici:

1. Pazarić, Pazarić, Hadžići, dva rimska nadgrobna spomenika (sa jednim natpisom) *CIL* III 13863; Patsch, 1894, 345; Bojanovski, 1978, 104; Isto, 1988, 149-150 i fus. 38; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 34.
2. Crkvište, Blažuj, Ilidža, Patsch, 1894, 343; Sergejevski, 1947, 33; Benac, 1954, 32; Imamović, 1977, 84; 336-337.
3. Osijek, Osijek, Ilidža, *CIL* III 83770=12755; Truhelka, 1890, 95-96; Sergejevski, 1947, 32.
4. Švrakino Selo, Novi Grad-Sarajevo⁵³ *CIL* III 2766 a (isp. P. 1035)=8374; Patsch,

⁵¹ U Arheološkom leksikonu lokalitet je pogrešno naveden kao Novo Sarajevo 2, Sarajevo-Novo Sarajevo

⁵² Prvi koji je u znanstvenoj literaturi spomenuo Ilidžu kao potencijalno rimsko nalazište bio je Artur Evans (1876, 237-241). On je izgleda imao vrlo izraženu arheološko-istraživačku intuiciju i pronicljivost, za razliku od pruskog konzula u Sarajevu O. Blau koji je čak mislio da ništa vrednije za spominjanje od rimskih starina nije čuo blizu Ilidže.

⁵³ U Arheološkom leksikonu lokalitet je pogrešno naveden kao Novo Sarajevo 2, Sarajevo-Novo Sarajevo

- 1894, 341; Imamović, 1977, 364.
5. Kemaludinova džamija, Stari Grad-Sarajevo, natpis Katija, Sergejevski, 1940, 15-18; Isto, 1947, 36-37; 45-46.
 6. Kemaludinova džamija, natpis Ulpije Paule, Sergejevski, 1941, 18, sl. 2; Isto, 1947, 36.
 7. Centar 4, Sarajevo, kameni spomenik kulturnog karaktera, u obliku medaljona sa predstavom konjanika, Sergejevski, 1948, 172; Gabričević, 1954; Imamović, 1977, 432; Paškvalin, 2000, 200.
 8. Zmijske stijene, Ilidža, natpis Ulpia Successa, Imamović, 1979.
 9. Crkvina, Vruci, Ilidža, rimski žrtvenik, Glavaš, 1982.
 10. Blažuj, Blažuj, Ilidža, Evans, 1876, 237-238; Hörnes, 1880, 42-44; nedaleko od mosta na Plandištu (reljef sa predstavom Menade; reljef sa predstavom Kupida; oba spomenika nestala) – sekundarna upotreba
 11. Crkvina, Rogačići, Ilidža, stela, Sergejevski, 1947, 33; I. Čremošnik, 1953, 303-315.
 12. Gradac, Gradac, Hadžići, Mazalić, 1942, 193-206; Isto, 1972, 79-85; Bešlagić, 1971, 171.
 13. Marije, Krivoglavci, Vogošća, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 51, čl. K. Topolovac
 14. Ilidža, Ilidža, Kellner, 1895; Skarić, 1926, 101-104; Sergejevski, 1936; Čremošnik, 1950, 385-386; Čremošnik, 1951, 259; Basler, 1959; Pašalić, 1959; Isto, 1959 A; Isto, 1960, 68 i d.; Bojanovski, 1988, 144-154; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 157; Čitav niz natpisa, a posebno natpis *R.P. Aquae S...* (u počast Dioklecijanu)
 15. Ilijaš, Ilijaš, fragment reljefa s prikazom Atisa, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 48, čl. V. Paškvalin
 16. Lukavica, Lukavica, Sarajevo, Paškvalin, 2000, 228.
 17. Livade, Krivoglavci, Vogošća

Rimske utvrde i refugiji:

1. Crkvište, Gornji Pribanj-Brdo, Pale, Mazalić, 1939, 18; Bešlagić, 1971, 263.
2. Gradina, Gradina, Pale, Mazalić, 1939, 25-26; Bešlagić, 1971, 265.
3. Gradac Hodidjed, Sarajevo-Stari Grad, Mandić, 1927, 10-11; L. Fekeža, Neobjavljeni izvještaj sa iskopavanja iz septembra 1981 god, na lokalitetu Gradac-Hodidjed
4. Debelo Brdo, Sarajevo-Centar, Fiala, 1889, 92-93; Isto, 1890, 212-220; Isto, 1891, 424-431; Isto, 1894, 107-140; Isto, 1895, 123-137; Isto, 1896, 97-107; Sergejevski, 1947, 39-40; Čović, 1976, 75, 78, 98; 193-194; Isto, 1976 A, 105-115+Tbl.I-III; Isto, 1983, 170-182; Isto, 1983 A; Isto, 1983 B, 390-412; Isto, 1987; Sakellarakis-Marić, 1975, 153-156; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 42.
5. Gradina, Svrake, Vogošća, Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 45, čl. K. Topolovac
6. Grad Svrake, Vogošća (lokalitet u tekstu poznat kao Semizovac), Mandić, 1933; Korošec, 1943, 56-60; Čović, 1965, 87-89; Perić, 2002, 188.

7. Gradac, Dvor, Sarajevo-Novigrad, Skarić, 1937, 22; 26.
8. Velika Gradina, Zenik, Ilidža, Skarić, 1937, 26; Čović, 1983 B, 392; 396; Marijanović, 1984, 89-96.
9. Gradac (Ilinjača), Gornji Kotorac, Ilidža, refugij, Ćurčić, 1908 A, 364; Korošec, 1940, 77-81; Benac, 1963, 25-31; Čović, 1965, 73; 79; 84; Čović, 1966, 9-17; Ferjančić, 1959, 58.

Paganska predrimska i antička svetišta:

1. Trojan, Pazarić, Hadžići, Mandić, 1939, 1-6.

Starokršćanske crkve i bazilike:

1. Gradac (Ilinjača), Gornji Kotorac, Ilidža, Ćurčić, 1908, 364; Korošec, 1940, 77-81; Benac, 1963, 25-31; Čović, 1965, 73; 79; 84; Čović, 1966, 9-17; Ferjančić, 1959, 58.

Rudnici i privredni kapaciteti:

1. Trojan, Pazarić, Hadžići, (prapovijesna radionica) Mandić, 1939, 1-6.
2. Stupsko Brdo, Stup, Ilidža, (poljoprivredno dobro) G. Čremošnik, 1930.
3. Kovačići, Sarajevo-Novo Sarajevo,⁵⁴ ciglana, Radimsky, 1896, 109-110; Sergejevski, 1947, 10-20.
4. Centar 3, Sarajevo-Centar, lončarska radionica, Radimsky, 1896, 110-112.

⁵⁴ U Arheološkom leksikonu BiH, Tom III, pogrešno je navedeno kao Sarajevo-Centar

Bibliografija

Kratice:

- AE - L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine, Paris
- AEM - Archa&eologisch-epigraphische Mittheilungen aus O&sterreich-Ungarn, Wien
- ANU BiH - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- AP - Arheološki pregled, Beograd
- CBI - Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo
- CIL - Corpus Inscriptiones Latinarum
- GZM - Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
- HAZU - Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
- ILJug - Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia
- LCL - The Loeb Classical Library, London: William Heinemann LTD - Cambridge Mass.: Harvard University Press
- MH - Matica Hrvatska, Zagreb
- Op. Arch. -- OPVSKVLA ARCHÆOLOGICA, Arheološki zavod, Zagreb
- N.S. - Nova serija GZM od 1945. sv. I-VIII; od sv. IX (1954. god.) naziva se N. S. Arheologija (izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo
- PJZ - Praistorija jugoslavenskih zemalja, Tom I-V, glavni urednik Alojz Benac, Sarajevo: ANU BiH, CBI
- PWRE - Paulys-Wissowa Real-Encyclopädie der klassischen altertumswissenschaft, Stuttgart
- SKA - Srpska kraljevska akademija, Beograd

Izdanja izvora:

- Antoninov Itinerarij 1848. *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*. G. Parthey-M. Pinder. Berlin: F. Nicolai. 1-234.
- Apijan 1863. *Apijan, Ilirike*, Ante Starčević. Zagreb: Danica Ilirska.
- Apijan 1899. Appian, *The Foreign Wars, The Illyrian Wars*, <http://www.perseus.tufts.edu/>, bazirano na ed. Appian. The Foreign Wars. Horace White. New York. The Macmillan Company. 1899
- Apijan 1879. *Appiani, Historia Romana*, Ludovicus Mendelssohn, Lipsiae: Teubneri
- Apijan 2005. Marjeta Šašel Kos, Appian and Illyricum, *Situla 43*, Narodni muzej Slovenije. Ljubljana: 52-81.
- Flor 1947. *Lucius Annaeus Florus, Epitome of Roman History*, Edward Seymour For-

- ster, LCL
- Kasije Dion 1954-1955. *Dio's Roman History in nine Volumes*, Earnest Cary, LCL (2)
 - Plinije Stariji 1866. *Naturalis historia*, Berlin: ed. Weidmannos
 - Plinije Stariji 1976. prijevod Mate Suića u dodatku "Antički pisci" u: "Antički grad na istočnom Jadranu" str. 297, Zagreb.
 - Plinije Stariji 2003. prijevod Brune Kuntić Makvić u dodatku "Izvori" u knjizi "Antički grad na istočnom Jadranu" (2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje) str. 421, Zagreb.
 - Plinije Stariji 2004. *Plinije Stariji, "Zemljopis starog svijeta"*, Uroš Pasini, Split: Književni krug.
 - Pojtingerova karta 1974. *Tabula Peutingeriana, Monumenta cartographica Jugoslaviae*, I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, Gavro A. Škrivanić, Beograd: Istorijski institut.
 - Ptolemej Klaudije. *Ptolemej Klaudije, Geografija*, korišten tekst sa http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/Texts/Ptolemy/2/15*.html, bazirano na transkriptu Dover edition, prvi put izdato 1991. republikacija javnog rada, originalno izdatog 1932. od The New York Public Library, N.Y. sa naslovom "Geography of Claudius Ptolemy"
 - Ptolemej Klaudije 1974. Ptolemejeva karta, *Monumenta cartographica Jugoslaviae*, I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, Beograd: Istorijski institut.
 - Ravenjanin⁵⁵ 1995. Slobodan Čače, *Civitates Dalmatiae u "Kozmografiji" Anonima Ravenjanina*. Zadar: Arheološki muzej Zadar.
 - Strabon 1954. *The Geography of Strabo*, H. L. Jones, LCL
 - Svetonije 1978. *Gaj Svetonije Trankvil, Dvanaest rimskih careva*, Stjepan Hosu, Zagreb: Naprijed.
 - Velej Paterkul 1955. *Velleius Paterculus, Compendium of Roman History*, Frederick W. Shipley, LCL

Natpisi:

CIL III 3201=10159+3198, b=10156, b (Solinski natpis), Bojanovski, 1974, 39.

CIL III 3198, a=10156, a+3200 (Solinski natpis), Bojanovski, 1974, 39.

CIL III, 1868 (p. 1029), Narona; <http://compute-in.kueichstaett.de:8888/pls/epigr/epiergebnis>

CIL III, 2028 (p 1030) = CIL III, 8753, Salona -//-

⁵⁵ Djelo srednjovjekovnog pisca Gvidona (rano XII. st.) uveliko se slaže sa Ravenjanovom "Kozmografijom", pa se u pogledu Dalmacije, podaci Gvidona i Ravenjaninove V. knjige gotovo u potpunosti podudaraju (Čače, 1995, 8) i često zajedno navode (*Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*)

CIL III, 2870 (p 1037) = CIL V, *336 = AE 1999, +01218, Nedinum
CIL III, 2877, Nedinum
CIL III, 6359 (p 1491) = D 02665 = IDRE-02, 00305, Risinium
CIL III, 8979 (p 2136), Salona
CIL III, 9270, Salona
CIL III, 9929, Hadra
CIL III, 14321,02, Scardona
CIL III, 14605 = AE 1980, 00704, Komine/Municipium S...
CIL III, 14625 = D 08893 = ILLRP 00417 (p 329), Tasovčići/Narona
ILJug-01, 00181, Riditarum
ILJug-02, 00877, Kruševo/Clambetae
ILJug-03, 01646, Glamoč
ILJug-03, 01647, Glamoč
ILJug-03, 02859, Domavia

Literatura:

- ARHEOLOŠKI LEKSIKON BIH, Tom (broj toma), 1988.: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom I-III; Mape 1-4; Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Bajo I. 1973. *Kamenjača, Vogošća, Sarajevo-kasnosrednjovjekovna nekropola*, AP 15, 120-121. Bajo I. 1974. "Karta arheoloških nalazišta u okolini Sarajeva". *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva IV*, Sarajevo. 43-68.
- Basler Đ. 1959. "Ruševine zgrade iz rimskog doba na Ilidži kao konzervatorski problem." *Naše Starine VI*, 167-172.
- Basler Đ. 1981. Ruda Glavica, Trnovo, SO Sarajevo-paleolitska stanica, AP 22, 8-9.
- Benac A. 1952. "Prehistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture." *Arheološki seminar*, Univerza u Ljubljani, 1-164+1. sl. 3+Tbl. I – XXV
- Benac A. 1954. "Sarajevo kroz arheološke spomenike." *Sarajevo od najstarijih vremena do danas. I*, Sarajevo. 1-42.
- Benac A. 1963. "Gradac Ilinjača kod Kotorca." *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva I*, Sarajevo. 25-31.
- Benac A. 1979. Prelazna zona, *PJZ II- neolit*, 363-455.
- Bešlagić Š. 1971. *Stećci, Kataloško topografski pregled*, Sarajevo.
- Bojanovski I. 1964. "Bilješke iz arheologije I". *Naše Starine IX*, Sarajevo. 193-198.
- Bojanovski I. 1974. Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, *ANU BiH, Djela, XLVII, CBI 2*.
- Bojanovski I. 1978. Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) II-Prehistorijska i rimska cesta Narona-Sarajevsko polje s limotrofnim naseljima. *ANU BIH, XVII, CBI 15*. 51 – 125+Tbl. I – VI+Pril. 1.
- Bojanovski I. 1981. Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u

- rimskoj provinciji Dalmaciji III-Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni. *ANU BiH, XIX, CBI 17*. 125 – 197+Tbl. I – III+Krt. 1.
- Bojanovski I. 1988. Bosna i Hercegovina u antičko doba, *ANU BiH, Djela, LXVI, CBI, 6*.
- Cohen Henry. *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain*, preuzeto sa online verzije <http://www.virtualcohen.com/>
- Cornell Tim and Matthews John. 2006. *Atlas of the Roman World*, London: Angus Books Ltd.
- Ćeman Mirza Hasan. 2000. "Res Publica Aquarum S...". *Monografija Ilidža. Općina Ilidža. Sarajevo*: 122-169.
- Čurčić Vejsil. 1908. "Prehistoričke utvrde oko Sarajeva". *GZM, god. XX, sv. 3*. 363-381+Tbl. I-II.
- Čače Slobodan. 1998. "Promjene u naseobinskom sustavu kasnorimske Dalmacije. Tragovi u toponimiji. *Folia onomastica Croatica*". Zagreb: HAZU. Razred za filološke znanosti. 23-40.
- Čović B. 1957. "Nekoliko manjih preistorijskih nalaza iz Bosne i Hercegovine". *GZM, N. S. Arheologija XII*. 241-255+Tbl. I – II.
- Čović B. 1965. "Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni." *GZM N. S. Arheologija XX*. 27-145+Prl. 2.
- Čović B. 1966. "Novi podaci o praistorijskom naselju 'Gradac' kod Kotorca." *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, II*, Sarajevo. 9-17.
- Čović B. 1976. *Od Butmira do Ilira*. Sarajevo.
- Čović B. 1976. "Metalurška djelatnost vučedolske grupe u Bosni." *Godišnjak ANU BiH, knjiga XIII, CBI knjiga 11*. 105-115+Tbl. I-III.
- Čović B. 1983. "Regionalne grupe ranog bronzanog doba." *PJZ IV-bronzano doba*. 114-190.
- Čović B. 1983. "Srednjobosanska kulturna grupa." *PJZ IV-bronzano doba*. 433-457.
- Čović B. 1983. "Prelazna zona." *PJZ IV-bronzano doba*. 390-412.
- Čović B. 1987. "Srednjobosanska grupa." *PJZ V-željezno doba*. 481-528+Tbl. LI-LIII.
- Čremošnik Gregor. 1930. "Nalazi iz rimskog doba na Stupu kod Sarajeva." *GZM XLII, sv. 2*. 211-225.
- Čremošnik Irma. 1950. "Nalaz slovenske keramike u Rači 1947. god. i pregled nalaza slovenske keramike u Bosni do danas." *GZM N.S. IV-V*. 383-395+Tbl. I-II.
- Čremošnik Irma. 1951. "Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu." *GZM, N.S. VI*. 241-270+Tbl. I-IV.
- Čurčić Vejsil. 1908. "Prehistoričke utvrde oko Sarajeva." *GZM, XX, 3*, 363-381+Tab. I-II.
- Evans J. Arthur. 1876. *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot During the Insurrection*. London: Longmans, Green and Co.
- Evans J. Arthur. 1973. *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka, avgusta i septembra 1875*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Ferjančić B. 1959. "Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije." Tom 2, SANU, VII-XII, 1-98. (*Posebna izdanja CCCXXIII, Vizantološki institut 7*), Beograd.

- Fiala František-Franjo. 1889. "Nova predhistorijska naseobina kod Sarajeva." *GZM, god. I, sv. 2.* 92-93.
- Fiala František-Franjo. 1890. "Prehistorijski nalazi na Sokbunaru kod Sarajeva." *GZM, god. II, sv. 2.* 212-220.
- Fiala František-Franjo. 1891. "Prehistorijska istraživanja na Sokbunaru kod Sarajeva u godini 1891." *GZM, god. III, sv. 4.* 424-431.
- Fiala František-Franjo. 1892. "Prehistorički nahogjaji na Naklu kod Vojkovića." *GZM, god. IV, sv. 3.* 211-214.
- Fiala František-Franjo. 1892 A. "Pretraživanje pećina u Bosni." *GZM, god. IV, sv. 3.* 237-243.
- Fiala František-Franjo. 1893. "Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine." *GZM, god. V, sv. 1.* 145-159.
- Fiala František-Franjo. 1894. "Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kraj Sarajeva." *GZM, god. VI, sv. 1.* 107-140.
- Fiala František-Franjo. 1895. "Izveštaj o iskopinama na Debelom brdu kod Sarajeva god. 1894." *GZM, god. VII, sv. 2.* 123-137.
- Fiala František-Franjo. 1896. "Izveštaj o prekopavanju na Debelom brdu kod Sarajeva." *GZM, god. VIII, sv. 1.* 97-107.
- Fiala František-Franjo - Hörnes Moritz. 1898. "Die neolitsche Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien. Teil II." *Herausgegeben von Bosnisch-Herzegovinischen Landesmuseum, Wien, 1-47+Tbl. I-XIX*
- Gabričević Branimir. 1954. "Sarajevski medaljon s prikazom tračkog konjanika." *GZM, N. S. Arheologija IX.* 41-46.
- Glavaš Tihomir. 1982. "Iskopavanje preromaničke crkve u Vrutcima kod Vrela Bosne." *GZM, N. S. Arheologija, XXXVII.* 93-122.
- Govedarica Blagoje. 1985. "O istraživanju glasinakih gradina." *Materijali XX. Savez arheoloških društava - Arheološko društvo Bosne i Hercegovine.* 15-27.
- Hörnes Moritz. 1880. "Römische Alterthümer in Bosnien und Hercegovina." *AEM, IV.* 32-47, 184-207.
- Imamović Enver. 1977. *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine.* Sarajevo.
- Imamović Enver. 1979. "Novopronađeni rimski nadgrobní natpis iz Ilidže kod Sarajeva." *GZM N. S. Arheologija, XXXIII, 1978.* 127-131.
- Kellner Ivan. 1895. "Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva." *GZM, god. VII, sv. 2.* 161-198+Tbl. I-X.
- Korošec Josip. 1940. "Bericht über die bisher unveröffentlichen vorgeschichtlichen Funde auf der Gradina 'Gradac' bei Kotorac." *GZM sv. 1 god. LII.* 77-81.
- Korošec Josip. 1943. "Noviji neobjavljeni predmeti predpoviestne zbirke (Nekoliko novih nalaza sa gradine 'Grad iznad Semizovca')." *GZM, god. LIV.* 51-59.
- Kuntić-Makvić Bruna. 2005. "Borvo et Damona-Vidasus et Thana: les possibilitevs de l'analyse comparative." *Illyrica antiqua.* Zagreb: FF press. 329-351.

- Lopandić Duško. 2007. *Purpur Imperije. Rimski carevi sa prostora Srbije i Balkana*. Beograd: Book & Marso. TV advertising.
- Malez Mirko. 1968. "Bijambarske pećine kod Olova u središnjoj Bosni." *GZM, N. S. prirodne nauke, sv. VII*. 159-191.
- Mandić Mihovil. 1927. "Arheološke crtice iz Bosne." *Starinar SKA, III, ser IV, 1926-1927*, 9-13.
- Mandić Mihovil. 1933. "Prehistorijski nalazi prigodom rekognosciranja u okolici Kačnja, Semizovca i Novog Šehera kod Žepča." *GZM, god. XLV, sv. 2*. 1-6+Tbl. I-III.
- Mandić Mihovil. 1939. "Prehistorijska radionica kod Pazarića." *GZM LI*. 1-6.
- Marijanović I. 1984. "Rimska nekropola sa spaljenim pokojnicima u Zeniku kod Rakovice." *GZM, N.S. Arheologija, XXXIX*. 89-96.
- Mazalić Đoko. 1939. "Starine po okolini Sarajeva." *GZM, god. LI, sv. 1 (za historiju i etnografiju)*, 15-35.
- Mazalić Đoko. 1942. "Gradac kod Hadžića." *GZM, god. LIV*. 193-206.
- Mazalić Đoko. 1950. "Semizovac i okolina." Arheološke bilješke. *GZM N.S. IV-V*. 403-410.
- Mazalić Đoko. 1972. "Novi podaci o Gradcu kod Hadžića." *Naše Starine XIII*, Sarajevo. 79-84.
- Mesihović Salmedin. 2007. *Dezitijski: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba* - (rukopis doktorskog rada). Biblioteka Sveučilišta u Zagrebu.
- Mesihović Salmedin. 2007 A. *Problem kulturne i narodnosne zajednice Autarijata* - (rukopis magistarskog rada). Biblioteka Sveučilišta u Zagrebu.
- Miletić Nada. 1955. "Nalaz ranosrednjevjekovnih fibula iz Rajlovca." *GZM. N.S. Arheologija, sv. X*. 151-155+Tbl. I.
- Miletić Nada. 1956. "Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca." *GZM N.S. Arheologija sv. XI*. 9-39+Tbl. I-XII+Pl. 1.
- Miletić Nada. 1961. "Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca (rezultati naknadnih istraživanja)." *GZM N.S. Arheologija, sv. XV-XVI*. 249-257+Pl. 1+Tbl. I-III.
- Miletić Nada. 1984. *Grupa autora. Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Mulaomerović Jasmin. 1984. "Paleolitsko nalazište pećina u Rudoj glavici kod Trnova." *GZM N. S. Arheologija XXXIX*, 1-10.
- Pašalić Esad. 1959. "Rimsko naselje na Ilidži kod Sarajeva (Prvi prethodni izvještaj o iskopavanjima 1955-1958 god.)." *GZM, N.S. Arheologija, sv. XIV*. 113-136+Tbl. I-V.
- Pašalić Esad. 1959. A. Iskopavanje objekata u Ilidži kod Sarajeva. *AP I*. 113-116.
- Pašalić Esad. 1960. *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Pašalić Esad. 1975. "O antičkim naseljima uz mineralna vrela na području Bosne". *Sabrano djelo*. Sarajevo. 188-199.
- Pašalić Esad. 1975. A. "Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva". *Sabrano djelo*. Sarajevo. 200-234.

- Pašalić Esad. 1975. B. "Područje današnjeg Sarajeva u rimsko doba". *Sabrano djelo*. Sarajevo: 235-246.
- Pašalić Esad. 1984. "Rimsko doba". *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*. II izdanje. Sarajevo: Veselin Mašleša.
- Paškvalin Veljko. 2000. "Ilirsko-panonsko pleme Desidijata srednje Bosne u rimsko doba i reknosciranje njihova područja". *ANU BiH, XXXI, CBI 29*. 191-241.
- Paškvalin Veljko. 2003. *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone-Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Vrhbosanska katolička teologija.
- Paškvalin Veljko. 2005. "Kulturno-povijesni utjecaji u kulturnoj umjetnosti Dezidijata u rimsko doba". *ANU BiH, XXXIV, CBI 32*, 199-237.
- Patsch Carl. 1894. "Novi i revidirani natpisi". *GZM, god. VI, sv. 2*. 341-358.
- Patsch Carl. 1895. "Legio VIII. Augusta, u Dalmaciji". *GZM, god. VII, sv. 1*. 143-145.
- Patsch Carl. 1895. A. "Sarajevo za rimskog doba". *časopis Nada I*, Sarajevo. 94-95.
- Patsch Carl. 1901. "Daesitiates". *PWRE, col. 1982-1983*.
- Patsch Carl. 1902. "Rimska mjesta u konjičkom kotaru". *GZM, god. XIV, sv. 3-4*. 303-333.
- Patsch Carl. 1902. A. "Pojedini nalazi iz rimskog doba". *GZM, god. XIV, sv. 1*. 1-16.
- Patsch Carl. 1910. "Prilozi našoj rimskoj povjesti". *GZM, god. XXII, sv. 1*. 177-208.
- Patsch Carl. 1914. "Zbirke rimskih i grčkih starina u bos-herc., Zemaljskom muzeju". *GZM, god. XXVI, sv. 1-2*. 141-219+Tbl. I-II.
- Patsch Carl. 1915. *Zbirke rimskih i grčkih starina u bos-herc. Zemaljskom muzeju*. Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Perić Slaviša. 2002. "O problemu sahranjivanja u gornjem toku rijeke Bosne tokom bronzanog i gvozdenog doba". *Zbornik Alojza Benca. ANU BiH, XXXII, CBI 30*. 179-197.
- Radimsky Vjenceslav (Vaclav). 1892. "Arheološke crtice". *GZM, god. IV, sv. 3*. 221-230.
- Radimsky Vjenceslav (Vaclav). 1896. "Ostanci rimske ciglane i ciglarske peći u Sarajevu". *GZM, god. VIII, sv. 1*. 110-112.
- Radimsky Vjenceslav (Vaclav) - Hörnes Moritz. 1895. "Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien". *Herausgegeben von Bosnisch-Herzegovinischen Landesmuseum, Wien*, 1-53+Tbl. I-XX.
- Sakellarakis J. A. - Marić Z. 1975. "Zwei fragmente mykenischer Keramik von Debelo brdo in Sarajevo". *Germania*. Berlin. 153-156.
- Sergejevski Dimitrije. 1934. "Rimska groblja na Drini". *GZM sv. Za historiju i etnografiju, XLVI, 11-42+Tbl. I-IX*.
- Sergejevski Dimitrije. 1936. "Aquae S...bei Sarajevo". *Novitates Musei Saraievoensis 13*, Sarajevo: 1-3, T. I.
- Sergejevski Dimitrije. 1940. "Rimski natpisi iz Bosne, Užičkog kraja i Sandžaka". *Spomenik SKA, XCIII*. 133-160.
- Sergejevski Dimitrije. 1941. "Rimski natpisi novi i revidirani". *GZM god. LII, sv. 1*. 15-26.

- Sergejevski Dimitrije. 1947. "Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici" *GZM, N.S. Društvene nauke, sv. II.* 13-50.
- Sergejevski Dimitrije. 1948. "Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja". *GZM N.S., sv. III.* 167-187+Tbl. I-VII.
- Skarić Vladislav. 1926. "Apollo Tadenus. (Apolon Taden)". *GZM, god. XXXVIII.* 101-104.
- Skarić Vladislav. 1937. *Sarajevo i njegova okolina od nastarijih vremena do Austro-Ugarske okupacij.* Sarajevo: Izdanje opštine grada Sarajeva.
- William Smith William. 1870. *Dictionary of Greek and Roman Antiquities.* Boston: Little, Brown and Company.
- Smole-Gavrilović M. 1971. "Carina, Sarajevo-srednjovjekovno groblje". *AP 13.*
- Šašel Jaroslav – Ana. 1963. *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Situla 5, Ljubljana (ILJug I).*
- Šašel Jaroslav – Ana. 1978. *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, Situla 19, Ljubljana (ILJug II).*
- Šašel Jaroslav – Ana. 1986. *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, Situla 25, Ljubljana (ILJug III).*
- Šašel Kos Marjeta. 2005. *Appian and Illyricum, Situla 43.* Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Škegro Ante. 1997. "Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae". *Op. Arch. 21, Zagreb.* 85-116.
- Škegro Ante. 1999. *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije.* Zagreb: Hrvatski studij.
- Truhelka Ćiro. 1890. "Rimske starine". *GZM, god. II, sv. 1.* 95-99.
- Truhelka Ćiro. 1895. "Abraksas gema iz Sarajeva". *GZM, god. VII, sv. 2,* 215-216.
- Vego Marko. 1981. "Novi i revidirani srednjovjekovni natpisi iz Bosne". *Naše Starine XIV – XV,* 38-64.
- Wilkes J. J. 1969. *History of the provinces of the Roman Empire, Dalmatia.* London: University of Birmingham.
- Wilkes J. J. 2001. *Iliri.* Split:
- Zaninović Marin. 1984. "Vojni značaj Tilurija u antici". *Znanstveni skup "Cetinska Krajina od prethistorije do dolaska Turaka", HAD. Split.* 65-75.

SUMMARY

INSCRIPTIONES LATINARVM SARAEVONENSIS (with brief overview of the settlements belonging to the culture of antiquity)

- A contribution to the history of the region of Sarajevo in the Ancient Era -

As early as in the ancient era, the region of Sarajevo had a distinct settlement and culture-related significance. This settlement-related tradition continued also in the new circumstances of antiquity. This is best manifested in Roman epigraphic inscriptions. These (mainly epigraphy) inscriptions contain the names of people who lived in the region of Sarajevo (the first inhabitants of this part of the world recorded by their own names), their origin, their way of life, as well as their social, political and economic positions. These inscriptions also provide information on municipal administrative organisation of the region of Sarajevo. The analysis of these inscriptions can lead one to conclude that the origin of individuals referred to is prevalingly local, i.e. Illyrian - Daesitiatian. They contain the record of some 20 named individuals in total, while for three-fourths of them one could assume that they belonged to domicile population originating from that very region. They also include the local elite represented by local officials of the *Respublica of Aquae S...*, with the region of Sarajevo under its jurisdiction. Besides these inscriptions, it is in the Roman coins and Roman tegulae that written traces of an ancient civilisation in the region of Sarajevo were found. All of this indicated a high level of settlement culture in the ancient era that also continued, although in new circumstances, during the Middle Ages.

Key words: epigraphic inscription, Sarajevo, *Aquae S...*, romanization, *Respublica*, *municipium*